Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 32 (15717) ◆ 1996 чылдың март 14, четверг ◆ Ат салган шагы 21.10 ◆ Садар өртээ 500 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны

ӨРЕЛЕР-БИЛЕ ҮЗЕ САНАЖЫР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ажылының аайы-биле Москвага чыраш, дүүн Кызылда ээп чаныш келгел.

Ш. Д. Ооржакты аэропортка ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удур удамчузу В. С. Очур-оол, Чазак Баштыңының оралакчызы Н. Б. Дьяков, ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң дарганы Д. И. Чыдым болгаш журналистер уткып алган.

Тургустунган чаңчыл езугаар солуннарның, телевиденниң, радиолуң журналистери Президентиден айтырыгларны салган.

Республиканың ажылчы чонунуң маңнап турары акша-көпеек айтырыы канчаар шиитпирлеттинин турарын бир дугаарында айтырган.

— Кол-ла чүве республиканың сан-хөө айтырыын шиитпирлээр дээш ажылдадывыс. 1996 чылдың бюджединде камгалап, киирип каан акша-төгериивисти Чазактың сөөлгү комиссиязынга чугаалажып көргеш, оон-биле чөпшээрешкен — деп, Шериг-оол Дизижикович эгезинде демдеглээн. Көрдүнген акшаның 5 миллиард хире рубльди казып каапкан. Алыр ужурлуг акшавыстың бир чамдыызы бисте чедип келген. Бо неделяның төнчүзүнден бээр келир неделяга чедир көрдүнген акшаның бир чамдыызы келир, марттың үш дугаар он хонуунда база бир чартыы келир. Ынчангаш бо айда шалыны, уругларга акшазын, пенсияны, компенсацияны, стипендияны төлээр, аъш-чем, эм аймаа садып алыр акшаны долузубиле алыр. Өрелер-биле үзе санажыр. Кайы коллективке, кымга, кажан, чеже хире акша бээриниң графигин тургускан. Оон аңгыда 30 миллиард рубльдиң чээлизин алыр болганын Президент дыңнаткан. Ону улус ажылагыйының бааза бүдүрүлгелериниң өрезин төлээринге чарыгдаар. РФ-тиң Пенсия фондузунга баргаш, В. В. Барчук-биле ужурашкаш, пенсия төлевиринге хамаарышкан чугазны кылган. Оон биске 10 миллиард рубльди бээр болган, ол бо хүннерде чедип келир.

Силерни Евроазия парламентизиниң кежигүнү болганын дыңнадывыс, ону тайылбырлап берип көрүңерем деп, айтырыг салдынган.

— Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Үстүкү палатазының кежигүнү 12 кижи, Күрүне Думазының 24 депутады каттышкаш 36 кижи Евроазия парламентизинге Россияның төлөөлекчилери болур. Тывадан мен оон составынга кирер аас-кежиктиг болдум. Бистиң даргавыс В. П. Лукин болган. Мени экономика комитединиң кежигүнүнде киирген. Б. Н. Ельцин бистерни Кремльге хүлээп алган. Кончуг солун ужуражылга болду. Россияның Евроазияның составынга бир-ле дугаар киргени ол, ынчангаш ынаар мындыг хөй парламент төлөөлерин чорудуп турары ол-дур — деп, Шериг-оол Дизижикович харыылаан.

Оон аңгыда өрткен чылын күзүн Б. Н. Ельцинниң даалгазын езугаар Россия Федерациязының аңгы-аңгы 8 девискээриниң президентилери, губернаторлары Женевага баргаш, Россияның Европа Чөвүлелинге кирер дугайында айтырыгны чугаалашканын Президент демдеглээн. Оон составынга Ш. Д. Ооржак кирип, бо айтырыгны шиитпирлежиринге үлүүн киириштирген.

Шериг-оол Дизижиковичиниң Евроазия парламентизиниң кежигүнү болганы дээш журналистер аңаа байыр чедиргеш, чедишкинниг ажылдаарын күзээн.

Россия Федерациязының Чазак Баштыңы В. С. Черномырдин Тывага кажан келирин журналистер сонуургап айтырган.

Виктор Степановичиниң ажыл-ижи кончуг чай чок болуп турарындан бо удаада Тывага келир аргазы чок болуп турарын Президент чугаалаан. «Сибирь дугуржулгазының» чөвүлел хуралы Кызылга болуп өртөр. Оон ажылынга киржири-биле Россияның Чазааның удуртукчуларының бирээзи келир, амдыызында ным келири билдинмес. В. С. Черномырдин оон соонда бистиң республикага келир.

Президент Б. Н. Ельцин-биле ужуражып турар үеңерде Чечен Республикада болуп турар дайынга хамаарыштыр үнү чугаалады деп айтырыгны Ш. Д. Ооржактан салган.

Президент-биле ужуражылга үезинде В. П. Лукин чүве чугаалап турган, Чечен Республикада дайынны дүрген соксадыры чугула дээрзин айыткан. Борис Николаевич бодунуң чугаазынга Чечнада дайынны дүрген соксадырының үези келгенин демдеглээш, чогум кажан, канчаар ону доозуп, соксадырының дугайында тодаргай хемчеглерни айытпаанын Президент дыңнаткан. Египет баргаш келгеш, оон соонда бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээр хире дээрзин айыткан.

Ш. Д. Ооржакка өске-даа айтырыгларны журналистер салган.

Айтырыгларга харыыларны бергени дээш Президентиге четтиргенин журналистер илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ПРОФЕССИОНАЛ БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агый ажылдакчыларынга

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Силерге профессионал байырлалыңар-биле үүрктиң ханызындан байыр чедирип тур!

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйы — ол дээрге бистиң бажыңнарывысче, ажылдаар черлеривисче, уруглар садтарынче, школаларже, өөредилге черлеринче чылыгны, чырыкты берип турар четкилерни үрелиишкин чокка билдилиг ажыглаары, хоорайларны болгаш суурларны арыг-силиг, чурттаарынга таарымчалыг байдалга тургузары-дыр. Республиканың чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазының чогумчалыг байдалын хандырарынга Силерниң адырыңарның онза чугула ужур-дузалыын барымдаалавышаан, бис аңаа чогуур кичээнгей салдынган турарынче үүткүдүп келген бис. Республикада болгаш нинтизи-биле Россияда кончуг нарын сан-хөө-экономиктиг байдал турзажок, бис Силерни моон соңгаар-даа деткиир бис.

Бис Силерниң профессионал шынарларыңарга, тургустунган байдалдарны билириңерге идегеп, чогумчалыг ажылды хандырарынга, адырның хөгжүлдезинге ам-даа хөйү кылып шыдаарынарга бүзүреп турар бис.

Күш-ажылчы челиишкиннерни, быжыг кадыкшылды, улуг аас-кежиин болгаш өг-бүлеңерге чаагай чорукту Силерге күзедивис!

Хүндүткел-биле

Тыва Республиканың Президентизи — Чазааның Баштыңы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралы

КАНДЫГ АЙТЫРЫГЛАР ЧУГААЛАЖЫРЫЛ?

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) бирги организастыг хуралын белеткээр болгаш эрттирер ажылчын бөлүктүң хуралы буруңгу хүн Чазак бажыңынга болуп эрткен.

Ажылчын бөлүктүң удуртукчузу, Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының кежигүнү, ТР-ниң хереглекчилер эвилелинин баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш хуралды башкарып эрттирген.

ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының бирги организастыг хуралын эрттиреринге үндүрер сан-хөө хандырылгазының дугайында айтырыгны баштай чугаалашкан. ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының кежигүнүнге 239 кижи соңгуткан. Чалатканнар-биле кады бирги хуралга 260 кижи киржир. Театр, орук, гостиницалар хөлезининге, аъш-чемге болгаш өске-даа чарыгдалдарга 232 миллион рубльди үндүрери көрдүнүп турар. Ажылчын бөлүктүң кежигүннери, сан-хөө чарыгдалдарының түүн ам-даа улгаттырарын саналдаан. Улуг Хуралдың кежигүннерин каяа чурттадырын, аъш-чем, транспорт-биле хандырарын болгаш өске-даа организастыг хемчеглерниң талазы-биле дугуржуп, чугаалашкан.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының бирги хуралы март 21-де В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ажылын эгелээр. Ол үш хүн үргүлчүлээр. Бирги хуралга кандыг айтырыгларны чугаалажыының төлевилелин ажылчын бөлүктүң хуралынга тодараткан. Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң соңгулдаларының түннеллериниң дугайында ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының, Тыванның күрүне тургузуун быжыглаарының дугайында ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың илеткелдерин дыннаар. Оон аңгыда, Улуг Хуралдың даргазын, секретарын соңгуур, Улуг Хуралдың тургузуунуң дугайында, Улуг Хуралдың составын бадылаар дугайында, Улуг Хуралдың регламентизиниң дугайында, Улуг Хуралдың кежигүнүнүң эрге-байдалының дугайында айтырыгларны чугаалажыры көрдүнген. Бо дээрге ажылчын бөлүктүң бирги хуралга чугаалажыры-биле төлевилеп киирип турар айтырыглары болур. Орта немелдеер болгаш казыддалар турар дээрзин хуралга айыткан.

Улуг Хуралдың бирги хуралын Президент Ш. Д. Ооржак ажыдарын ажылчын бөлүк саналдап турар. Хуралды Улуг Хуралдың эң-не улуг назылыг кежигүнү ажыдары чогумчалыг кылдыр санап турарлар база бар. Бо айтырыгны ам-даа сумележип, дугуржуп көөр.

Ажылчын бөлүктүң чамдык кежигүннери Улуг Хуралдың бирги хуралынга Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) немелделарни болгаш өскерилгелерни киирер, ылаңгыя Россияның Конституциязы-биле Тыванның Конституциязының аразында карышкактарны эдер дугайында айтырыгны чугаалажыр саналды киргеннер. Улуг Хуралдың хуралдары удаа-дараа чыглып турбас, бо хуралдың түүнелдиг ажылдаарын чедип алыр.

Ажылчын бөлүктүң удуртукчузу Х. Д. Монгуш Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер киирер дугайында тодаргай саналдар бөлүкте ам-даа кирбээнин дыңнаткан. ТР-ниң Үндезин Хоойлузунуң 63, 73, 79, 95, 104, 111 үүлдерингe өскерилгелерни киирип болурунуң талазы-биле бодунуң саналын ол киргген. Ынчангаш бо үүлдерни хуралга сайгарып көөру-биле хүн айтырыынга киирерин Президент-биле сумележирин хуралга дугурушкан.

Кызыл хоорайдан соңгуткан Улуг Хуралдың бөлүк кежигүннери Президентиниң, Дээди Хуралдың, ажылчын бөлүктүң адынга кыйгырыгны чоруткан. Ук документини Х. Д. Монгуш номчуп таныштырган. Олар Улуг Хуралдың бирги организастыг хуралын каанчаар эрттиреринің талазы-биле бодалдарын илереткен. Хуралды Ш. Д. Ооржак ажыдарын, Улуг Хуралдың даргазын чажыт бадылаашкын-биле соңгуурун, Улуг Хуралдың даргазы болгаш секретары доктаамал үндезинге ажылдаарын болгаш өске-даа саналдарны киирип турарлар. Улуг Хуралдың бөлүк кежигүннериниң бодалдарын өөренип көөр, даргалар-биле сүмележир болганнар.

Ажылчын бөлүктүң хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

В. Б. Салчак: «НИИТИ БАЙДАЛДЫ ОЖААВААННАР»

Бо ай эгезинде Дээди Хуралдың депутаттары ТР-ниң Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазын саңгарып чугаалашкан сессиязынга Чазактың чамдык ажылдарынга «багай» демдекти салганын номчукчулар оңлар. Мындыг үнелелге хамаарыштыр Чазак Баштыңының бирги оралакчызы, даштыкы экономиктиг болгаш чуртта аразының харылзааларының сайыды В. Б. САЛЧАК кандыг бодалдарлыгыл дээрзин сонуургавас аргам чок болган. Ынчангаш мооң адаанда Валерий Болай-оолович-биле интервьюну номчукчуларга саналдадым.

— Чазактың ажылының дугайында отчетту солуннарга парлаан, төлээлер кожууннарже үнүп, ону чонга таныштырган, кижилер амыдыралдың тургустунуп келген бергелерин билип турар. Бис системадан өскезинче шилчип, рынок харылзааларын тургузуп турда, амыдырал-чуртталга дораан эжикип, сайыр бээри берге. Ынчалза-даа чурт 1989 чылда аш-чутка таваржыр чыгыы, аъш-чем, хереглел бараннарны көңгүс чедишпес турда, Россияның удуртулгазы рынокче дидим, шиитпирлиг кирипкен болгаш реформаларны ылаңгыя 1992 чылдан бээр идепкейлиг чорудуп эгелээн. Реформалар үезинде кылдынган частыыргар бажын ажыг, ону чугаалаваска-даа билдингир. Чижээ, хуужудулганы үстүнден айтыышкын езугаар далаш, буу-хаа чорудуп, ону политикшидилкининден өөчү-хөреңгини камнап-карактаар ажыл холдан үнген.

Өртектерни хостуг салыптарга, инфляция турып кээп, бүдүрүлгеге улуг бергдээшкинни ужураштырган. Оон аңгыда даштыкы политика талазы-биле хостуг эргелерни бериптерге, бистин бараннарывыс чижилгеге шыдашпайн барган. Ынчалза-да болган чүве болган, чеже-даа берге болза, ам үүгле бурунгаарлаар. Бо орукту политиктиг лидерлерни деткип тургаш, чон боду шилип алган болгай.

Чаа системаже киреерге, кижилернин угаан-медерели планга, үстүнден айтыышкыннарга өөренип калган болгаш, рыноктун кадыгберге чурумунга таарышпайн турар.

Бо бүгү бистен хамааржыр-хамаарышпас боттуг байдалдарның уржуу-биле чоннуң акша-шалыны үстүп, хоорайлар доңуп турар, ажыл чок улус көвей — чоннуң амыдыралы мындыг турда, Чазактың ажылын «мактаңар» дээр сеткил-хөөн чок. Депутаттарның берген үнелелинге чөпшээрешпейн барган чүвевис оларның нинти байдалдары, реформаларның нарын-берге айтырыгларын барымдаалап сайгарбааны. Бис шупту чаңгыс экономиктиг, эргехоойлулуг девискээрде ышкажыл бис. Рыноктун бүгү структуралары тургустунмаан шаанда, чоннуң социал байдалын ажыглап, фактылар чыып алгаш, эргечагыргаларның шуптузунуң чедип алыр ужурлуг нинти кол сорулгазын хандыр анализтеп көрбээни хомудан-чыг болду.

Чүү дээр боор, чамдык угланыышкыннарга «багай» дээнинге удур чугаалаптар чүве тывылбас. Хоорайларда улус доңуп турары меге эвес. Ак-Довуракты ЧЭТ талазы-биле ийи чыл иштинде Чазак дендии улуг кичээнгейни салып турган, аңаа төлөөлерин безин доктаамал олурткан. Эрткен чылын ол ЧЭТ-ти септеп алырына 1,3 млрд. рубльди үндүрген, хөмүр-даш садын алырына 1,9 млрд. рубльди берген.

Кызылдың ЧЭТ эргебайдал талазы-биле Тывага хамаарышпас, ол «Красэнерго» таваръыштыр хуужуттунгаш, федералдыг өөнүже кирген. Оон ужуру мындыг: федералдыг хоойлу-дүрүм езугаар коллектив боду ынчаар шиитпирлээш, АН болуп, тус чер органнарының чөпшээрежилгези чокта хуужуттунган. Чеже-даа байдал ындыг турда чонга ужур-дузалыг объектини бис кыдыынга кагбайн, 1992-95 чылдарда оон айтырыгларын Москвага тургузуп, акша-хөреңгини берип келдивис. Эрткен чылын ЧЭТ-тиң септелгезинге, сайыралынга бодувус бюджедивистен 2,5 млрд., федералдыг бюджеттен 4 миллиардты—6,5 млрд. рубльди бердивис. 94 чылда чиигелделиг 5 млрд. чээлини берген бис. Хөмүр-даш садарынга 4,7 млрд. рубльди сөөртүлге акшаындан чээп берген. ЧЭТ кышка шуут белен турган, ынчалза-даа өштүгбиле дөмей, январьда үш котел үрелген...

Дээди Хурал чылыдыла энергетиказының талазыбиле чогуур эрге-хоойлу баазазын тургузуп бээр болза, ону чоп күүсетпес деп.

Бюджет хөреңгилериниң талазы-биле контроль чок дээрге шын эвес. Үүгле КРУ-нуң ревизиялары-биле кожууннарны, яамыларны, албан черлерин хынаан болгаш фактылар илереттингени ол-дур-ла. КРУ 485 ревизияны—94 чылга көөрде 138-ти көвейни кылган, түннеллерин солуннарда берип турар. «Сорулгазынга дүүштүр эвес» дээрге, бюджеттин бир статьязын өскезинче, азы хөмүр-даш садар акшаны бажын тударынга үндүрүпкен дээн ышкаш фактылар-дыр. Хууда бодунга шингээткениниң ийи чаңгыс фактылары бар, буруулугларны шыңгыы хемчээр апаар.

Чамдык социал программаларның аттарын безин чазын алгаш, ДХ-ниң комитеди ону хандыр сайгарбааны чөптүг эвес. «Уругларының медстрахованиезі» деп программа бисте чок, а «Албан турар медицина страхованиезиниң программазы» бар, ол езугаар уругларның болгаш ажыл чоктарның медстрахованиезин бюджеткە киирген. Эмчилер бичии уруглар хүлээп албаан деп факт чок-ла болгай. Адрестиг дуза яамылар, кожууннар, социал төптер дамчыштыр чоруп турган: 800 уругга дуза чедирип, аңаа 904 млн. рубльди үндүрген. Малчыннарга далган, макарон аймаан үлөөн, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Кунгуртуг улузу чиик өртек-биле самолетка ужуп турар, бо бүгү адрестиг дуза болбайн, ам кандыг дузал?

Хлеб өртээн бо хүннерде харын хостуг салыр боор бис. Дорт чугаалаарга, социал дуза харын-даа хөлүн эрттир болуп турар. Улусту рынокка дадыктырары чугула болгай.

Көдээ ажыл-агый талазыбиле отчетка-даа, Президентиниң Айыткалынга-даа чажырбайн шыны-биле чугаалаан, ол хиреде ында реформа дугайында огулуг үнелел хандыр бердинмээн. Парламент бо чидиг айтырыгдан чайлай берди.

Мен бодаарымга, депутаттар рынок экономиказының хоойлу-дүрүмнериниң кандыызы четпезил, кандыг структуралар тургусса өкил, биче бизнестиң ажыглалы, акша-төгериктi республикаже канчан киирерил дээн ышкаш айтырыгларга доктаан шыдавайн бардылар.

— **Чазактың моон соңгаргы сорулгаларындан инвестициялаңны Тываже хаара тудары-биле бистиң республиканы хостуг экономиктиг зона болдурарының талазы-биле хөделиишкиннериңер кайы чадада келгеннирги?**

— Хостуг экономиктиг зона талазы-биле ийи чыл дургузунда туржуп келдивис. Республиканы ынчаар чарлапса, үндүруг, каайлы, бүрүткел талазы-биле чиигелделер, акша-төгериктiн шилчидилгези дүрген болур — чөрле ынчаш инвесторларга сонуурганчыг байдалдар тыптып кээр.

Ам бо хүнде инвестициялар хаара тударынга аргаларывыс дыка кызыы улустур бис: демир-орук чок, инфраструктура чавыс деннелде...

Бо чылын инвестиция банкызын ажыдар бис. Ону кылыры дыка нарын, хөй акша-хөреңги херек. Эвээшбиче алдының өртээ 6 млрд. рубль чеде берген, ону ажыглаар апаар. Банкыны кады тургусчурунга сонуургалдыг кады ажылдакчыларны тып алган бис.

— **Россия Федерациязында 4 бичии национал республика—Дагестан, Ингушетия, Тыва, Калмыкия база Чита область чурттакчы чонунуң амыдырал деңнелиби-биле өске девискээрлерден хожудангай болуп турарын кижи элдепсинмес арга чок. Үүге ындыг деп бодаар силер?**

— Россияда национал республикалар талазы-биле концепция чок. Хостуг экономиктиг зона айтырыын безин ийи чыл тургузуп келдивис, кайы-даа яамыга баарга—үүгле ойталаашкын кылыр, хоойлу-дүрүм чок дээр. Ол хирезинде чамдык область, крайларда ону чөпшээреп каан болур. Ам Россия Чазааның Тыва дугайында хүлээп алдынар доктаалынга дыка идеген тур бис. Ол ышкаш Кызылга болур Сибирь девискээрлериниң хуралынга оларның деткимчезин алыр ужурлуг бис.

— **Интервью берип, чугаалашканыңар дээш четтирдим, Валерий Болай-оолович, Белен эвес ажылыңарга чедишкиннерни күзедим.**

— Силерге база четтирдим. Чазактың ажыл отчедунга хамаарыштыр улуг хуралды эрттирер, түннелдерни үндүрер апаар. Моон соңгаргы сорулгаларны аңаа база айтыр, чонга дыңнадыр бис.

Надежда ЭРГЕП
чугаалашкан.

Интервью

БАЗА БИР ЭРТЕМДЕН

Россияның Эртемнер академиязының нинти генетика институдунуң эртем чөвүлели Тываның Күрүне университединиң баазазынга генетика лабораториязын ажыдар талазы-биле санал киирип турар. Нинти генетика институду-биле Москваның Күрүне университединиң генетика кафедразы Тывага кадрлар талазы-биле дуза чедирерин аазап турар. Эрткен неделяда Москванын нинти генетика институдунга Урана Николаевна Ондарның «Арабобоксис гормоналдыг мутантылар шинчилээшкини» деп темага эртем кандидадынга диссертация камгалалын чедишкинниг эрткен. Эртем чөвүлелиниң кежигүннери диссертантының шинчилээшкини бедик деңнелге болганын демдеглээннер. Ук ажыл генетиканың чажыттарын ажыдар талазы-биле база бир бурунгаар базым болуп турар.

Бистиң корр.

«ЧЕ-ВЕ, КЫСТАР!»

Самагалдайның Культура бажыңынга «Че-ве, кыстар!» деп мөөрей солун болган. Аңаа хөй чон чыылган.

Самагалдай школазының башкызы Чейнеш Чанчып-Каржал аңаа тиилекчи болган. Ийиги, үшкү черлерни өг-бүле төвүнден Чойгана Аракчаа, херээженнер эмчизи Марина Тараачы олар ээлээн.

Көрүкчүлерниң сонуургалын садыгжы Ольга Санчат, башкы Евгения Монгуш, тиилелгеже чүткүлдүүн он бирги классчы Чодураа Санчай чедип алган. Ортумак школаның өөренникчилери Аэлита Делег, Аяна Ондар оларның кеткен хеви кымныындандаа онзагай, чараш болган. Мөөрейниң тиилекчилеринге, шылгарааннарга макталшанналларны кожууннуң ИХК-ның начальниги Валерий Кыргыс байырлыг байдалга тывыскан.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Даарта — Хереглекчилер эргелериниң камгалалының делегей хүнү

ХООЙЛУЛАРГА ҮНДЕЗИЛЕНИР

Хүндүлүг хереглекчилер болгаш сайгарлыкчылар! Хереглекчилериниң эргелерин камгалаарының делегей хүнүн даарта, март 15-те демдеглээр. Бо хүнну делегейниң чурттакчы чону ам 35 чыл дургузунда демдеглеп турар болгаш моон соңгаар-даа демдеглээр: ону 1961 чылдың март 15-те доктаадып турускан. Делегейниң хереглекчилер эвилелинин организациязы бодувун ажыл-чорудулгазын улам-на калбартып, хереглекчилеринин эргелерин камгалаар талазы-биле улуг деткимчени болгаш практиктиг дузаны бүгү чурттарга көргүзүп турар.

1985 чылда Катгышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязы делегейниң хереглекчилериниң эргелерин камгалаар талазы-биле ниити дүрүмнү хүлээп алган.

Ынчангаш бүгү чурттарның чазактары боттарының политикаазын, хоойлужудулгазын кылып чорударда, ол ниити дүрүмнү удуртулга болдуруп, чурттар аразынга харылзажырынга улуг деткимче боор турарын демдеглээри чүгүл.

Россия Федерациязы хереглекчилеринин эргелерин камгалаар сорулга-биле тускай хоойлуну 1991 чылдың апрель 7-ден, а бистин Тыва Республика 1993 чылдың ноябрь 30-ден эгелеп күштүг «Хереглекчилеринин эргелерин камгалаар» дугайында хоойлуларны хүлээп алган.

Бо хоойлулар езулуг хереглекчилеринин (садып алыкчыларның) эргелерин камгалаарынга улуг ужур-дузалыг. Үүге дээрге, бо хоойлуларның мурнунда үеде үүгле бүдүрүкчүлерниң эргелерин камгалап, тус министерстволарның, ведомстволарның боттарының норма-чижектиг актыларын удуртулга болдуруп келгенинин түннелинде хереглекчилеринің эргелерин камгалаар хоойлу турбаан болгай.

«Хереглекчилеринің эргелерин камгалаар» дугайында чаа Хоойлулар болза хереглекчилеринин (садып алыкчыларның) эргелерин камгалавышаан, бүдүрүкчүлериниң, садыгжыларның аразында харылзаазын күштелдирип тургаш, ачы-дуза чедирип, шынарлыг бараннарны, аъш-чемнерни бүдүрерин база садарын чоннун кадыынга, чуртталгазынга каража-когарал чедирбезин чедип алыр сорулгалыг хоойлулар-ла болгай.

Бо хоойлуларны амыдыралга боттандырарынга, күүселдеэин контрольдап хынаарынга чер-черлерде туруп турар эрге-чагыргалар монополияга удур тускай девискээр эргелеллерин, күрүне стандарттарын, санэпидемстанцияларын, экология болгаш бойдус органнарын, күрүнеин садыг инспекцияларын болгаш өске-даа удуртур органнарны хоойлу езугаар тургузуп турар.

Ам бо хүннерде бистиң Тыва Республикада үстүнде хоойлуда көрдүнген хыналда органнары колдуу бар. Ылаңгыя кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларында хереглекчилеринин эргелерин камгалаар хостаткан тускай специалистер ажылдап турар. Олар хереглекчилеринин хомудалдарын, билдириишкиннерин хүлээп ап, ол хомудалдарны шиитпирлеп турар болгаш херек апарганда, үстүкү органнарже, судтаржe хереглекчилеринин негелде-хомудалдарын киирерингe дузалажып турар.

Тыва Республиканың кожуун, хоорай, суму чагыргалары чурттакчы чоннуг улуг-биче суурлар бүрүзүнге хереглекчилеринин эргелерин камгалаар ниитилелдерни (5-9 хире кежигүнчерлиг) тургузуп ап, оларга даянып алгаш, улуг ажылдарны кылып, чонга ачы-дуза чедирерин, шынарлыг аъш-чем, идик-хеп база өскедаа бараннарны садып алырынга хоойлу-дүрүмге дүүштүр негелделерни кылып турар болгай.

Шынары куду арага-хымыс (кижи ижип болбас техниктиг спирт холумактыг хоран арагалар) садып, улус хораннап турар ийи-чаңгыс сайгарлыкчы-садыгжылардан, хуусаазы эрткен шынар чок аъш-чем садып турарлардан чонну — хереглекчилерни камгалаары эң чугула.

Тыва Республиканың девискээринде садыг-саарылга кылып турар ажыл-агый субъектилери, садып алыкчыларның негелде кылыр садыг дүрүмнерин көскү черге ыяавыла аскан турар ужурлуг. Ол дүрүмнер езугаар садыгжылар хереглекчилерниң негелделерин бүрүн хандырар хүлээлгелиг.

1996 чылдың январь 16-да «Российская газета» солунга Россия Федерациязының «Хереглекчилер эргелерин камгалаар дугайында» чаа эдилгелиг Хоойлузун парлаан болгай. Бо чаа эдилгелиг Хоойлу мурнунда хүлээп алган Хоойлудан ыракта күштүг болгаш хереглекчилерниң эргелерин езулуг камгалап, Россияда кижи бүрүзүнүн амыдыралынга хереглээр Хоойлузу боор турар. Ынчангаш «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россияның ол Хоойлузун «Шын», «Тувинская правда», «Тыва Республика» солуннарга парлаарын чон негеп турар. Солуннарның кол редакторлары номчукчуларынга бо Хоойлуну парлаар боор деп идегээр мен.

Амгы үеде Тыва Республиканың Чазаа хереглекчилерниң негеллезинге дүүштүр хереглекчилерге тускай тайылбыр номун үндүреринге акшаландырыышкынны бээриниң кырында келгени, Тыва Республикада «Хереглекчилер эргелерин камгалаар» дугайында Хоойлу төлевилелин бо чыллың бирги чартыында хүлээп алыры дээрге-ле Тыванын хереглекчилериниң эргелерин камгалап турарының херечизиндир.

Оон-биле чергелештир Тыванын Чазаа 1995 чылда хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле кылып чоруткан ажылының талазы-биле калбак анализтээн күрүне илеткелин хүлээп алыр. Ону бүгү ямылар, ведомстволар, кожууннар болгаш хоорайлар удуртукчулары бо айда белеткеп доозар.

1996-1997 чылдарда хереглекчилерниң эргелерин камгалаар тускай программаны Чазак хүлээп алыр деп турар. Бо бүгү ажылдарны кылып чорударынга Тыванын монополияга удур девискээр эргелелинин ажылдакчылары кызымаккай үлүгхуузун киириштирип турар.

Ынчангаш Тыванын бүгү чонунга — хереглекчилерниңге март 15-те Делегейниң хереглекчилер эргелерин камгалаар хүнүнү таварыштыр байыр чедирбишаан, бүгү талалыг челиишкиннерни, кан дег кадыкшылды күзеп тур бис.

Эрес-оол МЕННИГ-ООЛ.
Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структуларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелелинин даргазы.

Мындыг бодал бар

ТЫВАГА ПАРЛАМЕНТИНИҢ ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Мээн илергейлээр дээн бодалдарым чаа ажыдыышкын бооп шыдавас боор. Тываның чаа күрүне тургузуунун бистерни дүвүреди турар айтырыгларынга хамаарыштыр хөй кижилер кайы-бир хемчээлге боттарының бодалдарын илергейлээн-не болгай. Бөдүүн шынарлыг чылдагаанның уржуунда ол бодалдарны хөй-ниитиниң чугаалажып көөрүнге амга чедир киирбээн болгаш чарлаваан. Парламент-биле маргыжары кижи бүрүзүнге күзенчиг эвес-ле болгай. Бо нарын темага хамаарыштыр бижиринге үе-шак база чедишпес. Оон-даа өске чылдагааннар бар.

Меңээ база ындыг болгай. Дээди Хуралдың парламент секретарының тайылбыры «ТП»-нин («Тувинская правда»-ныныҢ) **сөөлгү номерлериниң** бирээзинге парлаттынмаан болза, бо чүүлүмну биживес турган ийик мен. Хамаатыларның фамилияларының, аттарының, адаларының аттарының дугайында хоойлуну — парламентарийлерниң сөөлгү үеде чугаадылгаларының бирээзин ДХ-ниң парлалга секретары ак сеткилдии-биле тайылбырлаан.

Бодумнуң адамның адын «ович» («евич») деп төнчүбиле бижиринин орнунга «оглу» деп бижиирин адактың сөөлүнде чөпшээрээни-биле холбаштыр ам-на аас-кежиктиг болдум ийин. («Оглу» деп бижиирин моон мурнунда кажан-бир шагда хоруп турган дээрзин сагынмайн тур мен). Чаа документилеримни кылдырып, эдилгени киирерингە өөрүүр ийик мен. Ынчалзажок чаа **документилерни канчаар** кылдырарының чурумун айыткан пунктуну хоойлудан тыппадым. Бир эвес чаа паспортту кылдырганы дээш доктааткан чурумну болгаш хемчээл езугаар төлевирни менден негээр болза — удурланыр мен. «Оглу» болганым дээш ийи лагын төлевирге канчап онаажыр кижи мен? Акша-хөреңги чедишпес уржуунда бүгү назынымда, сөөлгү хүнүмге чедир кандыг-бир «ович» болуп артарым база-ла дыка берге-дир. Ындыг болуру ылгай көрүүшкүн-биле чыттальп **турар дээрзинге чөпшээрежип көрүңер...**

Дээди Хуралдың хүлээп алганы ол Хоойлу-биле холбаштыр маргыжар хөөннүг кижилер эвээш эвес боор. Ынчалзажок маргылдаа кылыр сорулга-биле демиргүжүктү сегирип албаан мен. Ындыг хевирлиг соора билинškиннер — ол дээрге, хоойлу чугаадылгазының системазының бодунда четпестерниң иллең-не демдээдир деп бодаар мен. Ынчаарга хоойлу чугаадылгазы дээрге, парламентинин үүгле ажыл-чорудулгазы эвес, харын Тыва Республиканың чаа күрүне езузунун эргехоойлулуг баазазын тургузарының бүгү чорудулгазы кылдыр билир кижи-дир мен.

Айтырыгны сайгарып көөрде, бир эвес үүгле кол үнелээшкиннерни, көрүүшкүннерни, схема-майыктарны схемалар-биле деннештирерин барымдаалаар болзувусса, бо темага хамаарыштыр чугаа чайлаш чок хоозун болур деп бодаар мен. Шак ындыг деннелге-маргыжылга эрге-чагырганың бир адыры кандыг-бир бүрүн эргелернин күзели-биле өске адырны деннештирер, а ол адыр бодунун ээлчээнде биргизин чүгеннеп шыдаар үшкү адыр эргежок чүгула болган таварылгада бирги болгаш ийиги адырларны олудунга тургузып каар — шупту, эки, шупту шын дээр хөөннүг шаштырыглыг хоозун чүлчуруушкуннарга чедирер ийик. Ынчаарда күрүнеде бүгү чүве таарымчалыг, эрге-чагырганың балансызы социал болгаш политиктиг быжыг туруштуг байдалды хандырыптар ышкажыл!

Эрге-чагырганы үлежир, хуваажыр дугайында чугаа эвес-тир ийин. Ең чугула сорулгаларның бирээзин болдунар-ла шаа-биле дүрген болгаш шынарлыг шиитпирлээр — тодаргай хамаатыга болгаш кижиге оода-ла оон кол эргелерин боттандырар арганы магадылаар хоойлужудулга баазазын тургузар дугайында чугаа болуп турар. Бодап безин көрүнер даан: Кызыл хоорай чурттуларының он-он, чүс-чүс дачаларын үүгле бо кыжын безин эн-не дерзии езу-биле үптеп, үрегдеп каапкан. Сонгукчуларнын ол өнчүзүн, эт-хөренгизин камгалаар талазы-биле эрге-чагырганар чүнү-даа кылбаан. А сонгукчулар олардан айтыраар безин шинээ чок болган. Ам бар эрге-хоойлу баазазы мындыг таварылгаларда эрге-чагырга-биле, күрүне-биле чугаа кылырының кандыг-даа оралдажыышкынга орук ажыглаан, ынчангаш ындыг оралдажыышкын хоозун **күш-ажыл болур ийик.** Ынчаарга хүү өнчүнүн чайгылыш чогун, оон ээлчээнде аңаа деп болбазын Конституцияның парлааны база-ла тушаа чок ышкажыл.

Бистерниң айыыл чок чорудуусту хандырарыг камгаларын Тыва Республиканың Конституциязы чарлаан даа болза, шынар чок, харын хоралыг бүдүмелдер холуктуг арага аймаа-биле чыл бүрүде эвээш эвес хамаатылар хораннаган, амы-тынындан чарлып турар. Айыылдыг ол халапка удур демисежирин күүсекчи эрге-чагырга шыдаар хиреша-биле оралдажып турар. А хоойлужудулга эрге-**чагыргазы ол бүгүнү** херекте албайн келген, эрге-хоойлу баазазы четпес болган уржуунда бүгү күжениишкиннер тодаргай түнелди бербейн турар. Хоойлужудулга таарыштырылгазының дузазы-биле бо берге байдалга салдар чедиреринин кандыг-даа оралдажыышкыннары федералдыг хоойлуга чөрүшкек болу бээр деп парламент санап турар. Ынчалзажок Тыва ышкаш ындыг шоолуг эвес **бот-догуннаашкыныг** Бурятия арага аймаан садыглаарын таарыштырар республика норма-чижектерин күштүг болдурып ажыглаг эгелээн. Москвада хоойлу чогаадыкчылары Бурятияның төлээлекчилерлиг эрге-чагыргазының шиитпиринге барык дадагалзап шыдаваан.

Порнография деп адаар **чииртим чуруктарның болгаш** бужар номнарның ондактыг чалгыындан хамаатыларын, ылаңгыя аныяктарны камгалаар, массалыг информация чепсектеринде, кинотеатларда көргүнчүг күүлээшкиннер көргүскен кино-фильмнерни хоруур сорулгалыг **нормативтиг актыларны** Свердлов думазының депутаттары база хүлээп алган. Олар ындыг нормачижектерни хүлээп алырда, сөстүң хостуун боогдаарын болдурбаан. Ындыг боогдаашкынны олар кылган болза, Москваның болгаш тус чер-черниң парлалгазы шагда-ла кышкырып эгелээр турган ийик.

Порнуха дээр үүген чанагаш эр, хереззжен кижилерни көргүскен эгенчиг, харын чииртим болгаш бужар чуруктар Свердловск хоорайның ном садыгларында **турганындан эвээш эвести** бистиң киоскилеривисте көрүп турар-дыр бис. Кижилерни кээргел чокка өлүрүп, кыргый шаап турарын көргүскен, киноленталары Тываның телеэкраннарында, кинотеатрларында хостуу-биле көргүзүп, күүлээшкинни суртаалдап, аныяктарны, элээдилерни, харын оон-даа бичиилерни безин массалыы-биле төөредип, олардың мээ-медерелин катап эттинмес кылдыр хораннап турары дыка коргунчуг-дур. Ындыг турбуже бистиң хүндүлүг депутаттарывыс баштай фамилиялар, аттар, адалар аттарын тодаргайлаарын шиитпирлеп алган ышкажыл. Мындыг чижектер эвээш эвес ийин.

Фамилиялар дугайында хоойлуну хүлээп алганнардыр, че канчаар, оозун бурган көөр ийнаан. Дачаларны камгалаар дугайында хоойлуну эвес-даа болза, доктаалдың үүге хүлээп ап болбазыл? Ынчаарга Россия Федерациязының Кеземче кодекизи, милиция дугайында, прокуратура дугайында Хоойлулар, оларның күүседези дээш күүсекчи эрге-чагырга органнарының харыысалгазының дугайында хоойлу бар-ла харын. Ынчалзажок олар ыракта чедир күүсеттинмейн турар. Ынчангаш республиканың онзагай байдалдарын барымдаалап көрген хоойлужудулга актыларын шагда-ла хүлээп алыр, оларны амыдыралга боттандырар ужурлуг турган.

Күүсекчи эрге-чагырга органнары шиитпирлиг болгаш дээштиг хемчеглерни алыр, демдеглеттинген багай болуушкуннарны соксадыр ужурлуг турган дээрзи-биле кым-даа маргышпас боор. Ынчалзажок шиитпирлиг хемчегларни алырында эрге-хоойлу баазазының чедишпези ам-даа улуг моондак боор турар. Чижээ, чииртим чуруктарны ажыы-биле садыглаарын, арага аймаан кайы-хамаанчокка сайгарарын хоруур дугайында хоойлужудулга актызы амга чедир чок. Ынчангаш чииртим чуруктарны хураар, хавырар арга милиция азы чер-черниң бот-башкарылга **органнарында тывылбайн** турар.

Хоойлу чогаадыры — хамыктың мурнунда юристернин херээ, а Тываның парламент корпузунда үүгле ийи юрист бар. Ынчаарга, депутат юристер кажан юриктиг артемнерниң докторлары, Делегейниң Гаага судунуң кежигүннери-даа **болуп турган болза,** хоойлу чогаадыр талазы-биле мергежил, дуржулга **эргежок чугула. Бистиң** депутаттарывыстың аразында юристернин мындыг эвээжин таарымчалыг деп саанар черле барымдаа чок. Юристер. Фамилиялар, аттар болгаш адазының аттарының дугайында хоойлу ышкаш аан.

Күүсекчи эрге-чагырганда иштики курлавырлар чок ийин. Чаңгыс мындыг таварылгада олар көстүп кээн болур: бир эвес күрүненин **эрге-хоойлу эргелелинге ийи кижи эвес, а чээрби кижи** ажылдай бээр болза аан. Ынчалзажок ындыг үүве кажан-даа болбас-тыр ийин.

Улуг Хуралга база-ла улуг бүзүрээн ажыы чок. Ол чорудулгага эгезинден тура-ла олутпай, шүшпен, дүжүметсиг чорук колдай берген.

ТР-ниң Конституция судун тургусканы эки өскерлиишкиннерге база чедирбес. Ол органның эрге-хүлээлгелери **хоойлу чогаадыры эвес, а суд херектерин көөрү** болгай.

ТР-ниң Конституция судунуң кежигүннериниң соңгулдаларының талазы-биле ону эгелеп алгаш, республикага үүге таваржы бержик бис, билир кижи бар бе? Аңаа соңгуттурар кижи **херек кырында чок болчук** чоп! Бүгү назыда алыр шалыңны күзээннер турулаан болбайн аан. Ынчалзажок кым болганыл? Кымдаа болза, бичии конторларның юрисконсультанты-лары, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары болгаш оон-даа ыңай ындыг кижилер болчук. Чаңгыс сөс-биле, бисте мергежилдиг юристер — каш борбак санныг кижилер дээрзин караавыс-биле көрүп, бүзүредивис ышкажыл.

Ам канчаарыл? Хоойлу чогаадылгазының биске үүгле ынчаар адаттының турары-биле эптежир бе? Ынчалзажок ол дээрге хөлүн эрттир улуг өртектир шүүдел-дир. Чижээлээрге, эрткен чылын парлалгаа бодунуң тежээлинге ийи миллиард 700 миллион рубльди чарыгдаан.

Түннел бодуу-ла айтырыгны тургузуптар. Бир эвес амгы үеде күштүг болуп турар схема ажыктыг эвес апарган болза, ону өскертир херек. Ол өскерлиишкин чаңгыс-ла сорулгалыг — хоойлу чогаадылгазын езулуг-ла профессионалдыг үндезинге тургузары.

Тускайжыттынган бир-ла кезекти тургузуп алыры айтырыгны шиитпирлээринин кара чаңгыс аргазы ол деп болаар мен. Хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш экспертизазын чорудар талазы-биле бюро деп чижеглей ынчаар адап-даа алгай-ла бис. Ол бюро чагырып-дужаар ыңдыг-даа бүрүн эргелерлиг эвес болур. Оон кара чаңгыс хүлээлгези — хоойлу саналдаар эргелиг органнарның төлевилелдерни болгаш нормативтиг актыларны ажылдан кылырына чагыгларны күүседири. Бодунун чергезиби-биле конструктор бюрозу ышкаш аан. Инженерлер-биле эвес, а чүгле юристер-биле четчелеттинген турар ужурлуг.

Бюронуң ажылының схемазы бедүүн. Чагыкчы — Чазак дижик, эргежок чугула, оонуу-биле алырга, нормативтиг актыларның дацзызын, оларның шиитпирлеп кылыр ужурлуг айтырының алыс утказын кысказы-биле ол тодарадып бээр. Бюро айтырыгны өөренип көрүп, специалистер-биле сүмележип, айтырыгны социологтуг анализин чорудар болгаш аңаа үндезилеп төлевилелди ажылдап кылгаш оон соонда чагыкчының мурнунга ону камгалаар. Допчузу-биле чугаалаарга, шупту чүве ол-ладыр.

Бюронуң өске хүлээлгези — федералдыг эрге-хоойлулуг бааза-биле өөрүлдээлерни чайладырының азы чымчадырының сүмелерин бээри-биле хоойлужудулга субъектилериниң белеткээни хоойлу төлевилелдериниң юридиктиг экспертизазын чорудары.

Бюронуң штады сан талазы-биле кандыг болур ужурлугул? **Ол тавында болур.** Ол кижиден ашпас. Алды юрист-правовед (эрге-хоойлудүрүм эртемниг), социолог, тайылбыр бээр филолог база ийи машинакчы херек. Бо таварылгада, ажылдакчының айда ортумак ажыл төлевири бүдүн чартык миллион рубль турда безин оон чылда фондузу чүгле 180 миллион рубль болур. Тодаргайлаарга, чарыгдалдарның чылда бүгү сметазы 300 миллион рубль болур, ынчалзажок ол ыяап-ла дүгжү бээр.

Университетке юрфак тударындан республикадан алды правовед тывары белен дээрзи-биле чөпшээрежир боор силер. Ынчангаш ээлчеглиг соңгулдаларның түнелдериниң хамаарылга чокка Тывага хоойлу чогаадылгазын профессионалдар доктаамал кылыр апаар.

Бодум хуумда бодап көөрүмге, бо **схемада кошкак** үүве чок ышкаш. Бюронуң кымга чагыртырының, оон материал-техниктиг хандырылгазының айтырыгларын белени-биле шиитпирлеп аптар бис.

Хүннүң айтырыында өне нарын айтырыг — саңхөө айтырыы база чиигиби-биле шиитпирлеттине бээ. Ол 300 миллион рубльди **кайыын тыварыл? Херектиң** ужуру чүдел дизе, хоойлу чогаадылгазын сайзырангайжыдарының саналдап турары вариантызы-биле чөпшээрежипкеш, амгы үеде ажылдап турар парламентини Дээди Хуралды принципиалдыг езу-биле эде тургузарының эргежок чугулазынга чыгаттырып келир бис. Шынап-ла, бодап-даа көрүңерден: часпаан болзумза, сайыттарныы-биле домей шалыңныг, үжен ийи депутаттыг, кажан оларның ажылынын эң көвейин — хоойлу чогаадырын бюронуң профессионалдары боттарынга ап алырга, хоойлу үндүрер органныг болуруңун ажыы чүдел? Үүгле күүсекчи эрге-чагырга сан талазы-биле ажыг болзун дээш, аңаа удурланыштырары ол бе? Ол дээрге кыдыра болгаш хоомай көрген чорук-тур.

Хоойлу үндүрер эрге-чагырганың өске-даа хүлээлелерингە доктаамал ажылдаар бөш кижи хереглеттинер хире. Спикер, оон оралакчызы, код ийи-үш комитеттер даргалары — ол-ладыр. Аңаа дүүштүр ындыг органның ханцырылга ажылдакчылары болгаш ажыл төлевириниң фондузу кызырлыр, 200 миллион рубль база четчир. Оон-биле чергелештир автопаркты хандырып **тудары** дээн ышкаш сметаның ындыг аар статьязын дыка эвээжедириниң эргежок чугулазы чиде бээр. Эрткен чылдыында деннээрге Дээди Хуралга таварыгдалдарның планнаттынган хемчээлиниң саналаашкынынга хамаарыштыр камгалга-биле безин ниитизи-биле хевээр артып каап турар бис.

Ынчангаш РФ-тиң чаа Конституциязын хүлээп алган үезинге — Россияның сөөлгү Дээди Советинин схемазынга чедип келгениви-бис бо-дур.

Бирээде — ол схемага бистиң бюровус турбаан. Шынында, ол РФ-тиң болгаш ТР-ниң конституцияларының дүүшпезиниң айтырыының тывылганының чылдагааннарының бирээзи болган. ТР-ниң чаа Конституциязын ажылдап кылыр **турда, шиитпирлекчи** сөс юристерге эвес, а политиктерге турган болгай. А политиктер үүгле ниитилеллин **эрге-ажыктарын эвес, а хуузунда идээргеллерин,** тогдунуушкуннарын илередири билдингир болгай. Ол ындыг **болур ужурлуг-даа,** ынчалзажок үүгле чогуур үезинге чедир.

Ийиги ылгалы: айыттынган Президиумдан аңгыда, (ынчалзажок аңаа бюрону чагыртып болур) хоойлу үндүрүкчүлериниң бүгү-ле арткан органнары хостаттыбаан депутаттарның санындан тургустунар. Биче Хуралдугайында чугаалап турарым бо, хоойлу төлевилелдерин чугаалажыры база хүлээп алыры-биле сессияның чөвүлел хуралдарынга чылда ийи катап (а эргежок чугула апарганда удаа-дараа-даа) ол чыглып болур. Биче Хуралдың шиитпири-биле Президиумнуң Даргазының азы Президентиниң саналы-биле чыылдырары Улуг Хуралдың чонунуң съездиниң дугайында база ынчаар чугаалап турарым бо.

Ажылчын органнары **тургузарының принциптиниң** дугайында. Декабрь 17-де соңгуттурганы ышкаш, Улуг Хурал ындыг янзылыг соңгуттурар. Келир үеде оон соңгулдаларының дугайында дүрүмну эрткен соңгулдаларның үезинде илереттинген четпестерни, маргылдаалыг айтырыгларны хоойлуга дүүштүр чедир ажылдап кылыры эргежок чугула болбайн аан. Биче **Хуралды болза Улуг Хурал** кылдыр соңгуттурганнарның депутаттың эрге-хүлээлгелерин езугаар хуваалдазы-биле оон кежигүннериниң санындан соңгуур. Съездилерге (Улуг Хуралдың чөвүлел хуралдарынга) Улуг Хуралдың кежигүннериниң мурнунга Биче Хуралдың депутадында кандыг-даа артык эрге чок. Ам Дээди Хуралдың бүрүн эргелериниң хуусаазы төнмээн болганда, айтырыгны ийи аргабиле шиитпирлеп болур. Кадыг аргазы — Конституция чугуур өскерилгелер-биле холбаштыр тарадыры. Оон шала чымчак аргазы—тарадыптары, ынчалзажок онза таварылга кылдыр санааш, соңгулдалар чокка Улуг Хуралче киирери. Хоойлужудулга чорудулгазынга, шынап-ла, кым киржиринге холчок соңуургалдыг болдур, амгы үеде ындыг депутаттарга айтырыгны шиитпирлээриниң ындыг аргазы тааржыр дээрзинге чигзинмес мен. Өскелер үүг боор, парламент мурнундагы ажылдарынга дедир ажылдай бээрлер.

Хоойлу чогаадылгазының шынарының айтырыын шиитпирлээриниң, мээн саналдан турарым аргага чамдык кижилер, хамыктың мурнунда Дээди Хуралдың депутаттары удурланып хүлээп алыр дээрзин билип тур мен. Ынчангаш үүвенин ужурун чөптүү-биле билип алган турарын күзээр-дио мен. Парламентини тарадыр дээш эвес, а хоойлу чогаадылгазының чорудулгазының үндезини-биле сайзырангайжыттынган турарын күзеп турарым бо. Амгы үеде оон шынарының бүгүдеге тааржын турары кандыг-ла болду. Аңаа бүзүрээр дизе, аңаа-ла бөдүүн айтырыгдан салып көрээлиңерден: Дээди Хуралдың хүлээп алганы хоойлуларындан кандыызы мээн, бөдүүн хамаатының амыдыралын чиигедипкенил ынчаң? Меңээдаа, силерге-даа харыы тывылбас дээрзинге бүзүрээр мен... Ындыг болганда барык үш миллиардка бодумнуң акшамны үндүрүп турганым херээ чүл? Парламент —ол дээрге биске күрүне тургузуунуң бот-шынары болур кылдыр эвес, а ону тургузарынга, конституция езугаар биске берген бистиң эргелеривисти боттандырарынга ажылчын чепсек ышкаш биске херек үүве-дир.

Шынап-ла, херек алызында барып, чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг болу бербезин дээш, частырыгны чогуур үезинде эскерип, ону дидими-биле эдип алза-ла кедилиг боор (экономика талазы-биле күүү-шыдалдыг Бурятияда безин үүгле 15 хоойлу үндүрүкчүзү ажылдап турар болгай). Бот-догуннаан тыва күрүненин дугайында черле ханы бодаа-ла чогуур. Үүү-даа үүве өскерлиичел болдур ийин. Боттарывыс бодувусту хүндүлевес болзувусса, кым-даа хүндүлеп көрбес-дир ийин. А ындыг болганда реалистер болган турар ужурлуг бис.

Чогум-на моон ужурундан Дээди Хуралдың бирги чөвүлел хуралының хүн айтырыынга Конституцияның эдилгелериниң мээн бодалдарымга дүүшкек төлевилелдерин киирерин кончуула күзээн ийик мен.

Ындыг болзажок үүге үүгле мээниингел? Бодумнуң соңгукчуларым-биле ужуражылгаларның соонда оларның санал-оналынга үндүлээн бодалдарны чугаалаар бүрүн эргелиг мен. Дээди Хуралдың парлалга секретарының тайылбырлары эвес, а харын, шынапла, ол демир-ужук тулуп азрынче албаланган үүве. Меңээ үүү-даа болур болза, улам ыңай чоруурунче албадап турар.

Владимир АМЫР,
ТР-ниң Улуг Хуралының кежигүү.

Рынок негелдези-биле

ТЫВЫНГЫР, ЧОГААДЫКЧЫ

● АЯҢГАТЫГА ДӘӘРБЕ ДОЛУ КҮЧҮЗҮ-БИЛЕ АЖЫЛДАЙ БӘӘРГЕ, ДАЛГАННЫ БОТТАРЫ АҢАА БҮДҮРҮП АЛЫР АРГА ТУРГУСТУНАР.

● ХЛЕБ-БИЛЕ ХАНДЫРЫЛГАГА ЫНЧАН ҮЗҮКТЕЛИИШКИН БОЛБАС.

Ары таланың аргаларындан бажын алгаш, Хемчикче саарыгланың баткан Улуг-Аяңгаты хемниң оң талакы унунда хүнээректиг ажык бел черде чаттыла берген Аяңгаты суурнуң кедээр, чөөн талакы кыдында чаа туттунган безерек бажың аянныг шевергини-биле өске бажыңнардан ылгалдыг көстүр.

Ол болза дээрбе бажыңдыр. Иштики дериг-херекселиг чогуур шенелдени эртип каапкан. Суурнуң, сумунуңдаа чонунга биче бүдүрүлге чери оларның амыдыралынга бир улуг догумчени бээр деп бүзүреп болур.

Кооперативтер каттыжыышкыны кылдыр эде тургустунган, «Аянгаты» совхозтуң орнунда 5 кооперативтиң бирээзи — «Борбак-Тал» кооператив чүгле мал, чер ажылдыг эвес болганы ол. Күзүн ажаан алган тараазын боттары болбаазырадып, продукция бүдүрерин шиитпирлеп алганнар. Ынчангаш сумунуң чонун далган-биле, быжырган хлеб-биле хандырар. Ам дээрезинде далганны бүдүре бээриниң кырында турар.

Дээрбениң ажылы шуудай берзе, тараа айтырыы ажырбас, Улуг, Биче-Аяңгатыларның тайга эдээ делгем шөлдерингە тараа кайы-даа шагда үнүп турган. Чазы шуурганныг, чайы кандаашкынныг, эрткен чылын безин Аяңгатының тараажылары, шекпээржилер-биле бир дөмей, эки дүжүттү ажаап алганнар. Ниитизи-биле кооперативтер бир гектардан-на 7,9 центнер дүжүттүг кыызылтасты 250 га шөлден ажаап алган. Өске тараажылар-биле бир дөмей, 216 тонна арыг тараалыг болган. Кооперативтер бо чылын 390 гектар черге тараа тарыыр бодап турар. Четпейн турар 39 тонна тараа үрезинин, эрткен чылын ышкаш, Көдээ ажылагый болгаш аъш-чем яамызы. Чазак тыпчын берипте-ринге идеген турар. Ынчангаш дээрбе ажыл чок турбас апаар. Араттар-даа, кожа сумулар-даа тараазын аңаа тырттырып ап болгай.

Дээрбениң бүгү дериг-херекселиниң аразында электри-биле ажылдаар шимчедикчи токту кожар, адыра базар кнопкалар заводка кылган стандарт болгаш өске немелде кылыг чок. Өскезин кооперативтиң удуртукчузу Анатолий Саая баштадыр механизаторлар Николай Ооржак, Көк-оол Саая, Сергей Саая болгаш өске-даа аныяк оолдар бир демниг чогаадып, таарыштырып турган кылганнар. Кол-ла кеззэ — улуг тырыкы даштарны Сарыг-Бел дааның хаяларындан бадырып эккеп, ону чазап тургускан. Дашты долган бээр барабанны калбак ремень-биле тараа комбайнының коробказынга кошкаш шимчедип турар. А комбайн коробказын — электрошимчедикчи ажылдадып турар. Даш дээрбенин ааның кырында чымчак шиви манзаларны хаарылгалап, эптен турган кылып каан бункер бар. Оон адаанда аякче төктүп бадып турар тараа-ның эвээш, хөйүн өйлээр аппаратты тараа чажар сеялкадан алган. Бункерде тараа кайы хире сыыган турары, чинге шил соңгажыгаш оттур көстүп турар. Ийи даш кайы хире чыпшыр чыдып турарын өйлеп, долган алыр механизм база бар. Даштар боттары көзүлбес. Оларны база-ла таварты хаарылгалаан шиви манзалар-биле халыптап каан, үүгле кыдыында кылагар ак демир шоргадан хоюг ак далган бадып кээп, адаанда база-ла ак ыяш хааржакче төктүп турар. Ол хааржактың кырында нарын шишкииш төгүлген далганны дозуп ап, тускай электрошимчедикчиниң дузазы-биле чайганыл, дувунде ылгалган шишкиндини өске саваже углай чорудуп турар. Шишкинштиң кырында чиңге ак сывырындак бажында кылагар шарик шишкииш хувун кактап база турар.

Дээрбени шимчедип берип турар бүгү механизмнер база көзүлбес. Үүгле соңгалар баарын дургаар шиви манзалар-биле кылып каан узун, муңгаш баартак көстүп турар. Механизмнер — оон адаанда. Херек апаргаанда, ажыткаш кире бээр эжикчигештерлиг. Черле дээрбе бажыңының иштин ак шиви манзалар-биле арыг-тас, дески кылдыр шып каан, артык үүве чок. Дээрбениң бодунуң ажылында даваш-шимээн, силгиишкин чок. Ынчангаш бүдүрүлге санитариязының ажылдың айыыл чок болуруну негелделеринге дүүшкенин болгаш эстетика талазыбиле бо дээрбе республиканың өске черлеринде кылдынгылаан өске дээрбе цехтеринден онза ылгалын турар.

Дээрбе даштарындан үнген далганның хоюг, аккыры хөлчок, бирги болгаш дээди сорттуң араазында деп болур. Ылгалып үнер шишкиндизи база шоолуг көвүдевес. Бүдүрүкчүлүү ындыг кончуг улуг эвес. Кончуг хоюг далган кылдыр бир шоодай кызылтасты эрттирип турда, шак чыгай бээр. Бүдүрүкчүлүүн улгаттырарының аргалары бар, оларны оолдар билир. Кол-ла үүве — далган бүдүреринче баштайгы базым кылдынган.

Тывынгыр, чогаадыкчы, туттунгур холдарлыг бо оолдарның моон соңгаргы сорулгазы — бүдүрген далганындан хлеб быжырары боор турар. Чазак акша-хөреңги чээлизи-биле дузалап, деткиир үүве болза, дээрбеге улаштыр база бир бажыңны туткаш, токпак-ыяш-биле одап изидер тууйбу суугулар салыр. Аяңгатыда ыяш чок эвес, санитарлыг кезиишкинер кылыр өртең аргалар, курган арысканнар эңмежокла болгай. Ол-даа болза, ажыл чок улуска ажыл, ыяш ажыл-агыйынга база дуза, хлеб быжырар черге одаар чүүл үш дакпыр ажыктыгла болгай. Ыяш одаар суугларга быжырган хлебтиң шынары-даа электрилиг суугуга курганы шондуруп каан, кезерге тоглап, хөөндектелип төктүп турар хлебтең артык чаагай болгай.

Оолдарның ол ийиги сорулгазы боттаны бээр үүве болза, суму чонунга улуг буян болур. Бөгүн 810 кижилиг Аяңгаты сумуда — 158, суурда — 135 өг-буле, школада 130 өөреникчи бар. Ынча кижиниң чиир хлеви суур садыынга хүннүң келбейн турары билдингир. Малчыннар, суурнуң чурттакчылары-даа Кызыл-Мажалыктан барып хлеб садып ап турар болгай.

Чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидер сорулга салып, Чазактың дузазыбиле 10 миллион рубль чээли алгаш, дээрбе тудуун кылып эгелээн. Кол чогаадыкчы эгелекчи кижи болза — «Борбак-Тал» кооперативтиң удуртукчузу, Аяңгатының хоочун механизатору Чимит-оолдуң оглу Анатолий Саая. Ол мурнунда школага күш-ажыл кичээлдериниң башкызы боор чораан, чазаныр, узаныр, шевер, техниканы эки билир, чогаадыкчы турасоруктуг, тывынгыр кижи. Бодунун арбын санныг дүңмаларын болгаш эш-өөру, дөргүл-төрели боор механизаторларны кооперативке эвилелдеп, ажылдатпышаан, тус черниң биче бүдүрүлгезин тургузуп эгелээн ол. А. Ч. Сааяның эптиг-эвилең, аажы-чаңын, ажыл-херекчи кежээзин Аяңгатының чону эки билир болгаш ону Улуг Хуралдың кежигүнүнге соңгуп алган.

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажылының отчеду-биле чонну таныштырып чораан Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды С. Х. Монгуш баштаан бөлүкке чаа дээрбени А. Ч. Саая көргүскен. Аяңгатыга үүгле хлеб быжырарын эвес, далган, чиңге-тараа соктаар цехти, эт продукцияларын ыштап болбаазырадыр цехтерни организастап кылып болурун чугаалаан.

Чаартыкчыларның бодалдары бүдүүгүр, ажыктыг ажыл-иш аайлашкак-ла болзунам!

Солунам САЛЧАК.
Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының ажылдакчызы.

ХҮР-МЕНДИ

СҮТ-ХӨЛ КОЖУУН. Кожуунуун «Сүмбер-Уула» колхозта 476 хураганны менди камгалап алган. Бо дээрге колхозта ниити шээр малдың чартык кезии. Кадарчы Суге Сарыглар 180 хураганны менди камгалап алган. Малчыннарда өлек, дус, мал чеми четчир. Ажыл-агыйның чагырга чери, көдээ ажыл-агыйның специалистери малчыннарга удаа-дараа барып, боттуг дузаны көргүзүп турар. Колхоз баштаар чери малчыннарга аъш-чем аймаан үзүктелдирбейн чедирип турар.

Ол-ла кожуунда «Алдан-Маадыр» совхозта хойнуң 75 хуузу оолдапкан. Омак Ондар төрээн хойларының хураганнарын бүрүн камгалап алган.

Монгуш ДАДАР-ООЛ.

КЫЙГЫРЫГ

Хүндүлүг Президент!

«Бистиң бажыңывыс — Россия — Тыва» деп республика организациязының чөвүлелиниң кежигүннери, бистер, хөй национал-дыг бистиң республикада ниитилел-политиктиг быжыг туруштуг чоруктун, хамааты тайбыныын болгаш чөпшээрежилгезиниң моон соңгааргы байдалының келир үези дээш чүрек саргыышкыны болгаш сеткил дүвүрээшкинибиле күрүне болгаш күүсекчи эрге-чагырганың Баштыны Силерге бо кыйгырыгны кылдывыс. Республикада сөөлгү болуушкуннар бистерни кичээндирип турардыр. Ол болуушкуннар, хамыктын мурнунда, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейниң, ооң оралакчызы М. С. Козловтуң ажыл-чорудулгазының политикаже кедергей сундукканы-биле холбашкан. Олар херек кырында ажыг-чажыг ондактыг хөделиишкиннерни, Дээди Хуралдың депутаттарын, хөй-ниитиниң санал-оналын боттарының аайынга киирип алырының мастерлери болу берген. Бо дугайы ылангыя Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалын болгаш Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалажып көрген Тыва Республиканың Дээди Хуралының сөөлгү сессиязынга илдең-не илереп келген. Парламентиниң бүгү комитеттери ортумак деп үнелээшкинни берген турбуже Дээди Хуралдың удуртукчуларының талазыдан Тыва Республиканың Конституциязынга чөрүштүр депутаттарже ыйыышкынны кылганының түннелинде Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазы боттуг болгаш шын ниити үнелээшкинни албаан.

Политиктиг сорулгаларга ажылгаар кылдыр канчаардаа көргүзүп, хөөредип, өскүдүп болгу дег кезик-чамдык үнелээшкинни Чазактын ажыл-чорудулгазынга Дээди Хурал херек кырында берген. Чазактың Отчедун чугаалажып көрүп турган үеде чамдык депутаттар, ылангыя К. А. Бичелдей болгаш М. С. Козлов, Тыва Республиканың Конституциязының 80 үүлүнге чөрүштүр күүсекчи эрге-чагырганың дорт ажыл-агый чорудулгазынга холгаарлап киржирин оралдашканнар, ынчаарга күүсекчи эрге-чагырганы ол ажыл-чорудулганы бодунуң бүрүн эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле кылып турар.

Хүндүлүг Президент!

Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазын хемчээлден ажыр мактавайн турарывысты онаалап демдеглээр бодаан бис. Чылдыгга-биле хандырылгага, агроүлетпүр комплекизинде байдалга, чоннуң социал камгалалының хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг негелдерге чептүг. Ажылда четпестер болгаш чедир кылдынмаан үүлдер дээш Чазак кежигүннериниң иштинден кымбир кижилер харыысалганы хүлээр дээрзи билдингир. Ынчалзажок Россияда ниити социал-экономиктиг байдалды, республиканың бюджедин федералдыг төптүн таласындан акша-хөренгиби-ле чедир хандырбааның Дээди Хуралдың депутаттарының барымдаалап көрбээни-биле канчап-даа чөпшээрежип шыдавас бис. Мындыг кончуг берге байдалдар турза-даа хөй үүлдерни кылырын Чазак чедип алган. Президент болгаш Чазак кайы хире улуг бергедээшкиннер-биле акша-хөренгилерни Москвада төп Чазактан чедип ап турарын билир бис. Эрткен чылдың чайында республикага болган күштүг шуурганның болгаш кандаашкынның аар үржүктарын база барымдаалап көөр херек. Ынчаарга республиканың бюджедин камгалаарынга, улус ажыл-агыйын акша-хөренгилер-биле хандырарынга хамаарыштыр Дээди Хуралдың депутаттары Чазакка кандыг-даа дузаны чедирбээни хомуданчыг дээрзин демдеглээри артык эвес боор. А олар үүгле контрольдаарын күзээннердир. Ынчаарга олар боттуг амыдыраллан илдең-не хоорулган болгаш биллилиг эвезин көргүзүп, соңгукчуларның айтырыгларын хандыр өөренип көрбейн турар. Ол хирезинде-ле чер-черге чурттакчыларлыг суур бүрүзүнге Чазактың кылган отчеттарын депутаттар херек кырында буруу шаап турар. Тыва Республиканың Конституциязының 80 үүлүнге дүүштүр Дээди Хуралдан ангыда безин Чазак бүгү чоннуң соңгуп алган Президентиниң мурнунга база отчеттуг дээрзин депутаттар уттуп турар-дыр, ынчаарга Чазактың отчеттарын чер-черде чоннуң мурнунга кылып бээрин Президент элээн каш чылдар дургузунда организастап келген.

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазын республиканың чону ниитизи-биле үүлдүг деп үнелеп көргенин онаалап демдеглээр херек, а Дээди Хуралдың депутаттары аңаа шуут-ла удурланышкак үнелелди берген. Чоннуң амыдыралындан депутаттарның хоорлу бергениниң көргүзүү ол ышкажыл.

Хүндүлүг Президент!

Депутаттар корпузунуң шынар составынче Силериниң кичээнгейиниңи угландырып тур бис. Тыва Республиканың төлээлекчилериг болгаш хоойлужудулга эрге-чагырганың органында юридиктиг эртем-билигиг үүгле ийи депутат бар. Парламент комитеттериниң удуртукчулары — амгы ийи депутатка удур ооң мурнунда кеземче херээн көдүрген турган, а үүгле депутат мандаттарының ачызында истелге чедир кылдынмаан болгаш олар кеземчеден чайлаар аргалыг болган. Бүгү болуушкуннарга хамаарыштыр соңуургал чок элдептиг чорукту илергейлеп турар пенсионерлер амгы үеде депутаттар корпузунда бар. Чамдык депутаттар боттарының хууда ажыл-херээн шиитпирлеп турар. Албан черинің квартираларын чамдык депутаттар хуужуларын оралдажып келген. Депутат бүрүн эрге-хүлээлгелериниң хуусаазы доозулган соонда ажылдаар черлерин сураглан эгелээн чамдык депутаттар база бар. Дээди Хуралдың ол депутаттары амгы үеде К. А. Бичелдейниң, М. С. Козловтуң салдарының алаанче кире берген. Оларның талазындан ыйыышкынга ол депутаттар удур туржып шыдавастаан болгаш «карманда» парламентарийлер болу берген.

Кызыл хоорайдан соңгуттурган депутаттарның дугайында онаалап демдеглээри чүүлдүг боор. Моон мурнунда турган Дээди Советтиң удуртукчуларының (амгы бо-ла К. А. Бичелдейниң болгаш М. С. Козловтуң) кажарлаашкын кылганының түннелинде республиканың парламентизинге Кызыл хоорай эвээш төлээлекчилерлиг болган. Республиканың чурттакчы чонунуң барык үштүн бир кезии найысылалда чурттап турары билдингир болгай, ынчалзажок ол ДХ-де ооа чалаарда 8-10 депутаттыг турарының орнунга үүгле 4 депутат-биле төлээлеткен. Кызыл хоорайдан депутаттар хоойлу езугаар ап көөрге долу күштүг бүрүн эргелиг, а езулуг-ла улусчу эрге-чагырганың туружундан алыр болза, олар ындыг-ла долу күштүг эргези чок, үүгле дээрге хоорайның соңгулдаларга киришкен соңгукчуларының үүгле 30 четпес хуузу олар дээш бадылаан, ол дээрге чартык кезииинден эвээш ышкажыл. Найысылалдан депутаттар соңгуткан үезинден тура соңгукчулар-биле барык ужурашпаан, боттарының депутат ажылчорудулгазының дугайында оларга отчеттап четпейн турар. Өскээр чугаалаарга, соңгукчулар боттарының соңгаанларын шуут уттупкан.

Дээди Хуралдың политиктиг хүрээлелиниң дугайында база чугаалавас арга чок. А. Ю. Кашин, С. С. Коивиз, Г. Я. Эпп, В. Д. Тавберизде ышкаш республиканы ады «алгаан» кижилер болгаш өске-даа ындыг чижектиглер Дээди Хуралдың күзенчиг аалчылары апарган. Херек кырында ап көөр болза, олар парламентиниң штаттан дашкаар депутаттары болу берген, оларга чүүн-даа дугайында чугаалаарын чөпшээрээн. Ол-ла бүгүнү Дээди Хуралдың удуртулгазы парламентиниң политиктиг партиялар болгаш хөй-ниити шимчээшкиннери-биле харылзаалары кылдыр көргүзерин оралдажып турар. «Тыва ТВ» телевидение каналы Дээди Хуралдың дамчыдылга каналы апарган, ында үешак камнавайн К. А. Бичелдей биле М. С. Козловтуң узун чугааларын дамчыдып турар. «Центр Азии» солун дугайында шуут ыыттавайн тур бис. Чамдык журналистер, чижээ, «Тувинская правда» солунуң корреспондентизи А. Лачугина, Дээди Хуралдың парлалга албаныныың штаттан дашкаар ажылдакчылары болган. Ооң херечизи болза, А. Лачугинаны Дээди Хуралдың янзыбүрү шаннаалдары-биле демдеглээни болур. Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазының ылгавырлыг бир демдээ болза, 32 депутаттың демнежип каттышкан «эрге-ажыктары» боон турар. Оларны амгы үеде боттарының депутат артык эргелерин канчап-даа турган камгалап арттырып алыры, депутат бүрүн эргелериниң хуусаазының төнерин улам-на ырадыры каттыштырып турар. Депутаттар корпузунуң Дээди Хуралдың аппарадының ажылдакчылары-биле катчырын, болуглежиицкин аайы-биле эрге-ажыктарның хевирлеттиниң турарын эскерип болур.

К. А. Бичелдейниң Тыва Республиканың Президентизи-биле удур туржуушкунну 1997 чылга чедир арттырарының дугайында медеглели бисти база дүвүредип турар. Ол байдалды К. А. Бичелдей Тыва Республиканың Президентизинге болур соңгулдаларга бодунуң кандидат боон киржири-биле холбаштырып турар. К. А. Бичелдей, Тыва Республиканың кандыг-даа хамаатызы дег, Президентиге кандидат кылдыр депшиттирер эргелиг. Ынчалзажок бисти Тываның бүгү чонун болгаш ооң парламентизин бодунуң политиктиг семээшкиннеринге бир янзы долаа кылдыр салып турары дүвүредип турар. «Бис 1997 чылга чедир силерниң долаага салганнарынар боон турар бис бе?» — деп депутаттарның бирээзиниң айтырыына ол ону балыткан харыылаан. Дээди Хуралдың депутаттары оларга кандыг рольду белеткеп каанын билбейн турары ол бе?

Тывага националлар арааныга чөрүлдээлернин дүшкүүрээринге база орус дылдыг чурттакчы чоннуң кежуп эгелээринге чедирген 1990 чылдың болуушкуннары канчаар эгелээнин сактып көрээлинер. Чогум-на ынчан, К. А. Бичелдей чонга чоок көстүр аргаларны ажыглап, кижилериниң национал сеткил-хөөнүнге дээп, буруу чок черге качыгдаан кылдыр бодун көргүзүп тура, Россияның болгаш Тыва Республиканың Дээди Советиниң депутады аппарып, ооң соонда республиканың эрге-чагырганының дээди эшелонунче үнүп алган болгай. Ооң-биле чергелештир ол бодунуң сорулгаларын чедип алган, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң талазы-биле бодунуң сурукчуларын куруг черге каапкан. Бистиң ам билип турарывыс-биле, К. А. Бичелдей ам база бодунуң хынаттынган аргазын ажыглаарынга белен. Москваже, Россияның өске-даа хоорайларынче, даштыкыже сургакчылаарын ол бодунга хавырып ап, өске депутаттарның ажыл-чорудулгазынга каржа чедирип турар. Ынчаарга ооң сургакчылаашкыннарының шуптузу колдунда реклама, пропаганда янзылыг болуп, республиканың езулуг ажыл-агыйжы болгаш экономиктиг эрге-ажыктарындан усчок хоорулчак боон келген.

Хүндүлүг Президент, республиканың хоойлужудулга болгаш төлээлелге эрге-чагырганының кризизи шуут илдең-дир, көрүп тур боор силер.

Үеткүнде айыттынган үүлдерге үндезилээш, Хүндүлүг Президент, Силерни, Тыва Республиканың күрүнезиниң база күүсекчи эрге-чагырганының Баштынын, хамаатыларның эргелериниң база хосталгаларының магадылакчызын кыйгырарывыс болза:

1. Дээди Хуралдың удур туржуушкуннуг хөделиишкиннери-биле холбаштыр республикада тургустунуп турар хөй-ниити-политиктиг байдалга хамаарыштыр Президентиниң болгаш Чазактың туружун тайылбырлап, Тыва Республиканың Конституциязының 73 үүлүнүң 5 пунктузунга дүүштүр чонга угуулга үндүреринерни.

2. Тыва Республиканың Конституциязының 73 үүлүнүң 21 пунктузунга дүүштүр Силериниң чарлыынар-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бүзүревес дугайында айтырыг талазы-биле референдум чарлаарын.

3. Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) бирги хуралынга Силериниң адыңардан Тыва Республиканың Конституциязының 62 үүлүнге Тыва Республиканың Дээди Хуралының ажыл-чорудулгазының үндезиннериниң болгаш принциптериниң база депутаттарының санының талазы-биле саналдарны киирерин, Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаамал эвес үндезинге база хөй-ниити эгеге ажылдаар депутаттарының чаа соңгулдаларын чарлаарын.

4. Дээди Хуралдың депутаттарының ажыл-албан аайы-биле алган квартираларын дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, инвалидтерге, хөй уруглар-лыг өг-бүлелерге база чугула негеттинип турар хамаатыларга үлээри-биле Кызыл хоорай чагыргазының эргезинге дамчыдарын.

5. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) хосталы бээр ажылалбан кабинеттерин база оран-саваазын Тыва Республиканың Улуг Хуралының (съезлизинин), республиканың болгаш Кызыл хоорайның хөй-ниити организацияларының хереглелинге ажыглаарын көөрүн.

Бүгү-россияның «Бистиң бажыңывыс — Россия» хөй-ниити-политиктиг шимчээшкинниң хөй санныг талалакчыларының өмүнээзинден Тываның «Бистиң бажыңывыс — Россия — Тыва» республика салбырының чөвүлели.

1996 чылдың март 5.
Кызыл хоорай.

ЧОННУҢ ЭМНЕЛГЕ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ:

харыысалгалыг хүлээлге

Чоонта чаа Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының 1995 чылда кылып чоруткан ажылдарының түннелдерин чөвүлед хуралга сайгарып чугаалашкан. Хуралга отчеттуг илеткелди ук яамының сайыды Борис Кожуун-оолович Күдерек кылган.

Мурнуку чылдарда салган сорулгаларны план езугаар күүседип, эрткен чылын яамы республикадан дашкаар регионнарже эмнедирибиде болгаш хынадыры-биле 367 аарыг кижини чоруткан. Ооң иштинде 125 бичии уруглар бар. Оларның эмнедип хынадыры-биле база аай-дедир орук хөлезининге, аарыг улусту үдеп чоруур кижилерге, чоннуң хереглел аъш-чеминиң болгаш Тывада эм үнүштерниң шынарының дугайында эртем ажылын чырыкче үндүрүп белеткээринге 912,0 млн. рубль төлеттинген.

Үе чежемейниң-даа берге, акша-төгерик чедишпейн турза, эмчи дузазын шыдаар шаа-биле чоига чедирип турган. Республикада болгаш кожууннарда төп эмнелгелер болгаш өске-даа организациялар бюджет-камгалал акшаландырыышкынның хевиринче шилчээн.

Ырак малчын коданнарда чурттап турар ие-чашты эмчи дузазы-биле хандырар талазы-биле хемчеглерни шыдаар шаа-биле чоруткан. Хоочураан аарыглыг херээжен чон болгаш чаш уруглар-ның кадыкшылын экижидери-биле үнүүшкүннерни кылып турар.

Республикада «Тываның уруглары» комплекстиг программаның акшаландырыышкыны эгелээн болгаш аңаа 425 млн. рубльди үндүрген. Чартыктаан болгаш өске-даа аарыг уруглары эмнээринге дериг-керексел садып алырынга акшаны үндүрген. Эрткен чылын республикага 6174 чаш уруг төрүттүнген.

1994 чылда өлүп хораар чорук 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 13,3 турган болза, эрткен чылдың түннелибиле алырга, ол сан-чурагай 13,1 чедир кызырылган. Амы-тындан чарлыр чоруктун кол чылдагааны — озал-ондакка таваржыры, кемдеп-кергээри, азы хораннаныышкын. Бодунуң амытынынга четтинер чоруктун өзүп, көвүдеп турары улуг дүвүрээзинни болдуруп турар. 1994 чылда 160 таварылга турган болза, эрткен чылын ол сан 180 четкен. Хан-дамыр аарыглары болгаш тыныш органнарының аарыглары бар болуп турар.

1995 чылда социал-экономиктиг болгаш чогумчалыг эвес санитар-эпидемиологтуг байдал турза-даа, дарый ап чоруткан хемчеглер дузазы-биле чаш уругларның бүрлүр чоруу кызырлып келген, колдуунда ижин-баар аарыглары, тыныш органнарының аарыын, озал-ондак база хораннаныышкындан болуп турар. Ынчалза-даа чаш уругларның аразында, ниити аарыглар ам-даа нептеренгей болуп артпышаан.

Чаш уругларны чыттырып эмнээр салбырларга эрткен чылын 14 харга чедир шупту 21723 уруг эмнеткен. Ооң иштинде 1 харга чедир 5966 бичии уруг кирип турар. Чыл иштинде ук салбырларга 14 хар чедир 4 уругнуң бирээзи-ле 1 хар чедир чаш уруглар эмнеткен болуп турар.

1995 чылда инвалид уруглар-ның саны 1516-дан 2100 чедир өскен.

Сааттыг иелериниң кадыкшылын быжыглаар дээш эмчилериниң демниг ажылының түннелинде, өлүр чорук эвээжеп турар. База ол ышкаш республикада аборт кылдырар чорук эвээжеп турар, ынчалаа-даа чылдан чылче элээди уругларның уруг дүжүртүү көвүдеп турар апарганы дувөренчиг. (1994 чылда 601 турган болза, 1995 — 731). Аныяк-өскен мындыг чүүлдү билип алза эки, саатталыышкын соонда, бир дугаар уруг дүжүртүүнүң түннели дараазында уруглуг болурунга багай салдарны чедирер.

Маная база бир айтып каар чүве чүл ээрге, республиканың чамдык кожуун-нарында эмчи кадрлар чедишпейн турары биллингир. Моон мурнунда чылдарда Тес-Хем, Эрзин, Сүт-Хөл кожууннарынга хирург эмчилер чедишпес турган болза,ам ол кожууннарда ук эмчилер ажылдап эгелээн. Амгы үеде үүгле Тожуда келер эмчи чок боон турар.

Чыл төнерге, кандыг-даа ажыл-агыйны түннеп чугаалажыр, соруглаларны тодарадыр болгай. Кадык камгалал яамызының хыналдаревизия киллизинин аппарады база эрткен чылда хыналдаларны чоруткан. Элээн хөй кожууннарның эмнелге албаны болгаш республиканың эмнелгелери сан-хөө, аъш-чем болгаш янзы-бүрү бараанларга чарыгдалдар талазы-биле хажыдыышкынларны кылган. Оларга психиатрия эмнелгези, Өөрү, Каа-Хем, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Улуг-Хем кожууннар эмнелгелери болгаш Тывада клиниктиг иммунология төвү хамааржыр. Чамдык эмнелгелер удуртукчуларының ажылынга ээ-харыысалга чогу-биле хажыдыышкыннар кылганы дээш 10 кижиге донгулда, 3 кижиге торгаад онаан болгаш ийи кижини ажылындан хостаан, ол ийи ажылдакчының бирээзиниң херээн истелге органынче дамчыткан. Эмнелге ажылдакчылары ооң-даа ангы айтырыгларны чугаалажып, хөй санныг эмчилер боттарының санал-оналын берген.

Ак-Довурак хоорайның бичии уруглар эмчизи Олег Ламажык бодунуң саналынга мынчаар чугаалаан. «Бистин кожуунда уруглар эмнелгезинде кадрлар айтырыы ам-даа нарын хөөрээ артпышаан. Кадык камгалал яамызы сөөлгү чылларда бисче чангыс-даа педиатр эмчи чорутпаан. Кожуунда шупту 11 мун бичии чаштар бар. Эмчи кадрларның ызырымас чоруу — бирээде, уруглар эмнелгезиниң материал-техниктиг баазазының кошкаанда, ооң аңгыда, кожуун чагыргазының чурттаар орансава-биле чедир хандырбайн турарында. Эмнелге албан черлерининг соок база улуг шаптараазыны чедирип турар, эрткен 4 чыл иштинде ЧӨТ-ке авария болуп турганындан эмнелге албан черлериниң чылыдылга системазы, суг дамчыдылгазы болгаш канализациязы донган болуп турар. Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң Чазаа ангы чылыдылга системазын Барыын-Хемчик кожуунуң эмнелгезинге бо 1996 чылда кылдырарын көөр болза эки. Кадык камгалалының акшаландырыышкынының берге байгалын билип турар бис. Дээди Хурал чоокку үеде акшаландырыышкынны хыналдага быжыг тургузарының дугайында тускай хоойлуну хүлээп алырынга идегеп тур мен. Ол ышкаш бистер кайы хире акша келгенин, ону канчаар хувааганың билген турар ужурлуг бис».

Эмчилериң көдүрүп турар айтырыглары чөптүг болгаш оларның од ажылдары күүсеттине бээринге идегел улуг.

Чечек ДОНГАК.

АРЗЫЛАҢ ХӨВЕҢДЕЙГЕ ТУРАСКААДЫП

ТЫВА ХҮРЕШ БАЙЫРЛАЛЫН ЭРТТИРЕР

Сояннарың мөгези Арзылаң Хөвеңдей дугайында оглунуң оглу Шимит Хөвеңдейниң сактыышкынын номчукчуларга соңуургадыр бодай-дыр мен.

Арзылаң мөгениң ачазы аныяанда-ла «кызыл-дустай» берген чүве-дир. Акыларыбиле кады иезиниң ажылхожулунга дузалажып, чайын боорга, Шара-Нуурга, Төре-Хөлдүң Чиңге-Сукпакка кыш дүжерге, Дугайның Ак-Өдек ол ынчаар чурттап чорааннар дээр. Арзылаң мөге Үстүү-Теске чурттаан «Кашкалар» дээн төрел аймак улустан кончуг чараш уругну оорлап эккелген деп чугаа тарай берген турган. Уругну иезиниң ажылынга дузалаштырып, чоорту ижиктирип турган, кадай кылдыр алган. Олар тускай өг-бүлелиг, мал-маганныг апарганнар. Аныяанда Шара-Нуурда тевежилер кыштаа болур Бажын-Орнунга чурттап турган бай улустуң чүү-хөөзүн, эт-сеп, бараан шыгжаар складтарын таңныылдап турган. Холдары ус-шевер болгаш, аар-саар эт-септи кылып, ону мал-маганга орнап ап, бай-шыдал кирип, чурттап, амыдырай берген. Ол мөге уктуг Дедей Келинлама, Браат, Нарга дээр акыларлыг чорааан.

Арзылаң Хөвеңдей бир оол, бир кыстыг. Оглу Сувак топтуг-томаанныг, улустарга эллек-эвилең, моолдаар, арай-ла кайгалзымаар кижи леп чугаалажыр. Кыс уруу Эрензинмаазы өде-чара, эрес-кайгал, ырлаар-шоорлаар, кожамыктаар, төөгүчү. Эртем-билигге өөренип чорааан болза, дыл, төөгү талазы-биле эртемден-даа болур салым-чаланныг чадапчок. Ол Канчыыр Идам-биле өг-бүле туткаш, тос уругну өстүрүп, кижизиткен. Уруглары эмчи, башкы, экономист дээш, янзы-бүрү мергежилдиг кижилер болуп, төрээн черинде тус-тус ажыл-хожулдуг, аал-оранныг, ажытолдуг чурттап, ажылдап чоруурлар.

Мөгениң оглунуң оглу Шимет Хөвеңдей кара чажындан-на аът-малга өөренген, бүгү назынында хой малдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген, Күске чылында 60 харлаар. Ооң өөнүң ээзи ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады чорааан алдарлыг хойжу Севилбаа Дыааевна-биле хөй ажы-төлду өстүрүп, кижи кылып кааннар. Раязы бухгалтер, Мөнгүн-кыс — башкы, Алдын--Кыс — мал эмчизи, Эзир-оол — чолаачы, хеймер уруу Белекмаа база башкы. Оолдары Роман, Эрес-оол, Эзир-оол спортка хандыкшылдыглар. Эзир-оол мөге кырган-ачазын дээзээн, кожуун, республика чергелиг хүрештерге киржип, шаналдыг черлерже үнүп-даа келген, кожуунуң шыырак дээн мөгелериниң санында кирип турар кижи.

Арзылаң мөге Хөвеңдей 18 харлыында хүрежип эгелээн. Үстүү-Тестің Цагаан-Толгайга чайны үеде болур улуг байырлалдар үезинде хүрештерге киржип чорааан. Хөл оваазынга болган байырлалдарга үш удаа шүглүп үнген дээр. Моолдан мөгелер база хүрежип турган. Оваа дагаан черге болган хүрешке моол мөгениң майын кадыра октааш, дараазында чылын база оон-биле хүрежип келирге, чодазын сый октааш, «Арзылаң» деп атка четкен кижи-дир. Арзылаң Хөвеңдейни хүрештерге мынчаар чарлаар чорааан деп улуг назылыглар сактып чугаалажылар:

Аал-ораны Төре-Хөл чурттуг
Арзылаң Хөвеңдейниң
онаан үндүрүңер!
Арзылаң дег, күштүг мөге
Амырга дег, боттуг мөге
Калбак дашка тайбас мөге
Кадыр черге ушпас мөге.
Туткан холу кыскаш дег,
Турган боду сыра дег,
Дегээлээрге, тендиш дивес,
Теверинге, шимчеш дивес
мөге чүве-ээ.

60 чылдар эгезинде бо чүүлүмнүң маадырын көрген мен. Даштындан көөрге, мөге шинчилиг эвес көстүр, бичежек мага-боттуг, улуг хавактыг, бажы калчан кижи чорду. Чежемейниң бичежек көстүр-даа болза, мөгелерниң ийи колдуунуң аразынче кире халаш, бөөлдеп, бөөлдеп октаар аргалыг чорааан мөге-дир. Холдары-ла кончуг шыырак, тыва хол хачыын долгап турган чорду.

Моолдун Улаангом аймаандан бир бай орус кижи келгеш, Шара-Нуурга дүк хүлээп ап, Моолче чорудуп турган. Арзылаң Хөвеңдей ийи ай иштинде моол оолдар-биле дүк долгап, ону тевелерге чүдүржүп келген. Бай орус оолдарны хүрештирер чаңчылдыг кижи турган-дыр. Бир катап Хөвеңдей 20 хире моол оолдарны шуптузун кыра октап каарга, шаналынга тон кылыр даалымба, шай, таакпы берген деп моге кырган-адазының дугайында Шимет Хөвеңдей сактып, чугаалап олурду. Сояннарның төөгүзүнден уктап сураарга, моол мөгелерни октаан, «Арзылаңмөге» атка четкен кижи кара чаңгыс Хөвеңдей ол-дур деп улуг назылыглар сактып чугаалажып олурарын қаш удаа дыныааш, бо чүүлдү бижий бердим.

Сөөлгү чылдарда ТАР үезинден бээр хүрежип, Арзылаң, Чаан, Начын мөге аттарны чаалап ап чорааан сураглыг мөгелерге тураскааткан хүреш маргылдаазын эрттирип турары черле эки, чаагай чаңчыл апарган. Шеминиң Арзылаң Чамыянга, Ак-Чырааның Казакин Шалыыр-Доржуга, Сүт-Хөлдүң Чыааажык Ооржакка, Хендергениң Донгак Бегзи-Хуураккa, чаа шагның мөгелери Сүүр-оол Ондарга, Дапыл Ооржакка, Биче-оол Монгуулга тураскаадып эрттиргилээнің солундан номчаан мен. Моолга каш удаа шуглып чорааан, бо хүннерде 100 харлап турар шаанда Чөөн-Хемчик кожуунга кирип турган Ак-Туруг сумузу чурттуг Чаан мөге Чаанмай Монгушка тураскаадып эрттирер деп турарын деткиир-дир мен.

Ынчангаш Кызыл-Чыраа суму чагыргазы база Хөвеңдейлер деп төрел аймактың амгы салгалы бо чайын Арзылаң Хөвеңдейниң чырык адынга тураскаадып, тыва хүреш байырлалын эрттирер деп шиитпирлеп алганына акаа сояннар өөрүп, деткип турарлар.

Даш-оол ТАНОВ.
Хоочун мөге.

АЖЫЛ БЕРИКЧИЛЕРИ ПЕНСИЯ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ

Мөңгүн-Тайга кожуун—Тываның ырак, аргыжылгазы берге кожууннарының бирээзи болгай. Ооң ужурундан кожууннуң чурттакчы чонунуң кожпо, араттар садыгларындан, сайгарлыкчылардан садып ап турар аъш-чем, идик-хевиниң өргектери төп кожууннарныындан элээн улуг. Ооң-биле чергелештир көдээ ажыл-агыйның сан-хөө байдалының баксырааны, бюджетте турар организацияларның шалыының үе-хуусаазында үнмейн турары туда акша кожуунда ай-айы-биле чок болуп турары бо хүннерде дүвүренчиг айтырыгларның бирээзи.

Шак мындыг берге үеде кожууннун пенсионерлери ай санында алыр ужурлуг пенсиязын үзүктел чок ап келгеннер. Сөөлгү 2 айларда харын саадаашкын болган. Моон-даа соңгаар бо ажыл чогуур деннелге турзун дээш, дадывыр киириллдези ажыл берикчилериниң эңне кол хамааржырының дугайында айтырыгны көдүрүп, кожуун чагыргазының коллегия хуралынга кожуунда Пенсия фондузунуң төлээзиниң ажылының информациязын эрткен айда чугаалашкан.

Кожууннуң пенсия фондузунда 1996 чылдың январь 1-те байдал-биле янзы-бүрү хевириниң 194 албан черлери, организациялар бүрүткеткен, ооң иштинде күрүне албан черлери—9, бюджетте организациялар—17, көдээ ажыл-агыйныы—3, арат ажыл-агыйлар — 112, сайгарлыкчылар — 21.

1995 чылдың дургузунда бүгү ажыл берикчилеринге отчет езугаар санаттынган дадывырларның түүү 1623762 мун рубль, оон 1056347 мун рубль пенсия фондузунуң агар санынче кирген, азы санаттынган дадывырның чүгле 65 хуузу.

Кожуунда бо хүннерде 1177 хамаатылар пенсия ап турарлар: кыраанының — 453, азырадыкчызын чидирген—404, I, II, III бөлүктүн инвалидтери — 197, чажындан инвалидтер— 118, шериг албачыгларның өг-бүлелери—5. Бо пенсияларны төлээринге чылда ниитизи-биле 2325000 мун рубль чарыгдаан. Кожууннуң пенсия фондузунче кирген акша чарыгдалдарның чүгле 45 хуузун дуглаан. Артканы республиканың федералды бюджеттен чээлизи-биле дуглаттынып турар.

Кожуунда улуг бүдүүрлгелер чок, көдээ ажыл-агыйда чүгле мал ажылын сайзырааны, ол адырның продукциязының үне чок апарганы оларның пенсия фондузу-биле санажылгазын барык 2 чыл иштинде чорутпайн келгенинин бир кол чылдагааны апарган. Кожууннуң колхоз, совхозтары 1996 чылдың январь 1-де байдал-биле пенсия фондузунга 890 млн. рубль өрелиг.

Пенсия фондузу-биле чеүүр үезинде санашпайн, хуусаазы ашкан өрелиг черлерге: кожууннуң өөредилге килдизи—171741 мун төп эмнелге—40355 мун, «Шевер холлар» бүдүүлге —12912 мун, электрилиг харылзаа белдири 23560 мун, коммунал ажыл-агый бүдүүлгези—9117 мун рубль хамааржыр.

Кожуун чагыргазының коллегия хуралындан пенсия фондузунга 1995 чылдың өрелерин база 1996 чылда киирер ужурлуг дадывырларын үе-хуусаазында шилчидерин чурумчудуп, 1996 чылдың май 20-ге чедир хуусаазы ашкан төлээр ужурлуг өрелер-биле үзе санашкан турарының дугайында доктаалды хүлээп алган.

Бо доктаалдың күүселдезин ханцырары удуртукчу, коллектив бүрүзүнүң кожуунда пенсия-биле амыдырап, чурттап олурар хоочуннарга инвалидтерге, өскүстерге кандыг хамаарылгалыының база бир херечизи болур дээрзин медереп билирин сагындырып тур.

Ынчангаш чеже-даа үе берге болза, ажыл-агыйны эле-хере тыртып, тывынгыр, чогаадыкчы чоруктарга даянып, бергелерден үштунар оруктарны дилеп тып, хол салдынмайн үе-биле деңге базын олурарын амыдырап негеп келген дээрзин утпас болза эки.

Любовь НАСЫК-ООЛ.
Пенсия фондузунуң Мөңгүн-Тайга кожуунда төлээзи.

Көдээде

СААЗЫН-БИЛЕ...

Чидиг айтырыг — чоннуң амыдыралының кол үндезини ажыл төлевири, акша-төгерик... Бистиң Чыргакы суурвустуң башкылары болгаш черле чагыргада бактаап турар бүгү ажылчыннар 11 айдан эгелеп мынчага акша-шалын албайн келгеннер. Чагырга баштаар чери кожуунче акша дээш, та чеже удаа батпаан дээрил аан. Чадаана аразында чадаглап чорааш чеде бээрге, дөмейле куруг, үүү-даа чок болур.

Школа дирекциязы биле чагырга дугурушкаш, алыр ужурлуг акшазынга оода-ла чангыс айда садыгдан чээлиге аъш-чем, саван, порошогун-даа болза чегдирер кылдыр Чыраа-Бажы рабкооп баштаар черинге билдириишкиннер бижидип, чөпшээредип алгаш, саазын-биле садыгдан аъш-чемни чээп алыр кылдыр чонга тарадыптарга, башкылар, ажылчыннар шупту улуг өөрүшкүүбиле садыгдан акша-шалың алганы-биле дөмей, саазынбиле бижидип садыглааннар.

Ооң мурнунда садыгдан ийи-чангыс кижилер акшалыг келгеш садыглап ап турган болгаш садыгжы кызывыс Чейнеш дыштыг турган. Ам мынчаар чээли берилтергеге чонувус берген акша чээлизинге аъш-чем, чигир, үс, крупаларны көзүлдүр-ле төндүр апарган.

Чоннуң социал камгалалы дээш Чыргакы чагырга чери мыя бо-даа болза, дуза кадып олурары бо-ла-дыр. Чыргакыжыларның мурнунда «Хлеб быжырар черни боттарывыс кылып алзывысса кандыг ирги?» деп айтырыг база тургустунуп турар. Көдээ кижилер далган-тараазын бора-бүдүн хооруп, соктап чип өөрени бергеннер.

Татьяна ОНДАР.

Социал айтырыг

КИЧЭЭНГЕЙ

Өскүс уругларның амыдырал-чуртталгазының дугайында айтырыгны суму чагыргазының коллегия хуралынга чугаалашкан. Аңаа өскүс уруглар талазы-биле харыылап турар башкы Бижи-Хөө Демчиктиң дыңнадыын сайгарган.

Сөөлгү үеде Чазактың талазындан өскүс уругларже кичээнгей салып турар апарган. Кызыл-Чыраа ортумак школазында бүдүн өскүс 6, чартык өскүс 40 шаа уруг бар.

Эрткен чылын өскүс уругларга ачы-дузаа марафонун организастап эрттирген. Марафонга албан черлериниң, организациялар удуртукчулары, ада-иелер, малчыннар, аныяктар хөйү-биле киришкен. Ниитизи-биле 894 мун рубльдиң ачы-дузазын көргүскен. Ол үеде акшаның үнези бедик турган-на болгай. Ортумак школа коллективи 206 мун, кижи эмнелгези 50, интернат 32, тус чер чагыргазы 30 мун рубльди берген. Ада-иелер, оон-моон келген аалчылар хире-шаа-биле база ачы-дузазын көргүскеннер. Ортумак школаның коллективи ийи хойну дөгергеш, уругларны чемгерген. Ол хүн оюн-тоглаа, ырышоор, каткы-хог үзүктелбээн. Уругларга моральдыгдаа, материалдыг-даа ачы-дузазын чон көргүскен. Уруглар өөрүп четтиргенин илергейлеп, келген чонунга ырлап, шулуктеп, солун-чугаалар ыдып, уран үүлүн бараалгатканнар.

Чамдык өскүс уруглар суурда төреллериниң аалдарында чурттап турарлар. Оларның чамдыктарының чип

Хөгжүм-шии театрының 60 чылынга

«КЫРЫМ СЫНАР, КЫРЫВААН МЕН...»

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры тургустунганындан бээр 60 чыл болган оюн демдеглеп эртирер.

Байырлал бүдүүзүнде театрның хоочуннарының бирээзи РСФСР-ниң улустуң артизи, Күрүне шаннадының лауреады Борис Филиппович Бады-Сагаан-биле ужуражып, анаа элээн каш айтырыгларны салып, оон солун чугаазын дыңнаанымны номчукчуларга таныштырып көрейн.

— Бичии турган-ла уран чүүлге ынак, анаа хандыкшылдыг чордум. 1941 чылдан эгелеп Тываның аттыг шериниң хөгжүм заводунга шериг адбанын эртирип турган мен. 1946 чылда халашкаш, театрже шилчидим. Тыва театрның үндезилекчилери Виктор Көк-оол, Николай Өлзей-оол, Кара-кыс, Максим Мунзуктар мээн баштайгы башкыларым болур. Эн баштайгы ойнаан шиим — режиссер Иван Степанович Забродинниң тургусканы «Аныяк гвардейжилер», «Хайыраан ботка» Седипти, Кенден-Хуурактыг, сөөлүнде Сарыг-ашактыг ойнадым. Орус классикадан «Кара сагыш болгаш ханы ынакшыл» деп шиилге Фердинандыны, «Ревизорда» хоорай чагырыкчызын, «Он бир», «Хостуг Тыва», «Буян адашкылар» деэш, оон-даа өске дыка хөй шиилерге ойнап чордум, амдаа киржип тур мен.

1946 чылда ажылдап келиримге театр амгы филармония бажынынга турган. Театрже ажылдап киргенимде анаа янзы-бүрү бөлүктер бар чүве. Чижээлээрге: шии, балет, ниити ыры, национал оркестр өскө. 1949 чылдың март айда бистиң аравыска ажылдап турган ниити ыры бөлүү хорну, балет, национал оркестр бөлүктерин кызырган. Тывага уран чүүлдү улам хөгжүдер тургаш, кызырылга кылганынга канчаардаа ажок хомудап арткан бис. Бо бүгү ол хевээр турган болза, уран чүүлдүн адырлары оранчок сайзырап, өскен турар ужурлуг.

Мээн өөм иштиг Галина Санчаевна Бады-Сагаан бирги балет артистериниң бирээзи кижи. Сонуургалымдаг ангыда, бир талазында, өг-бүлемнин аайы-биле артист боп арткан мен, чүге дизе, иелээн чаңгыс черге ажылдаарга чиик-даа, солун-даа болур чорду. Дөрт уруглуг бис, олар шупту өг-бүлелерлиг. Бо чылын бистиң өг-бүлевисте үш дакпыр юбилей таваржып турар. Бирээде, театрның 60 чылы, ийиде, кады чурттаанывыстан бээр 50 чыл болуп турар бис, үште, бо театрга ажылдаанымдан 50 чыл боп турар.

Эрткен үелерни, эш-өөрүмнү сактырга солун-дур. Көрүкчүлерге солун шиилерни көргүзүп, оларнын мактаашкыннарын чаалап ап, «дыкала шыырак-тыр силер» диртип чордувус. Артист кижини сценадан көөрге солун болбайн канчаар, сактырга-ла, бүгү-ле чүве белени-биле болдунуп, күүсеттинип турар ышкаш. Херек кырында оон амыдыралы, шилип алган мергежили белен эвес. Чайның изии, кыштың соогу-даа дивейн тергелиг, шанактыг аттар-биле ай-айы-биле чер кезип чоруп каарга, аал-оранында ажы-төлү, өг-бүлези артып каар. Иелээн артистер болза баа аңгы херек. Барган суурунга удуур-чыдар черни, аъш-чемни белеткеп каан турар эвес. Клубтар ажок соок, изиг-даа болурла. Ажыы-биле чугаалаарга, аарып-аржып, аштап-суксап, канчап чорбаан дээрил аан. Бо бүгүнү кижи-ле бүрүзү ажып эртип база шыдавас. Ону чүгле ажылынга бердинген, уран чүүлге хандыкшылдыг кижилер кылып шыдаар.

Бежен чылдарның иштинде театрга артист боп ажылдап келгеш, анаа черле хомудавас мен. Чонумнун, эш-өөрүмнүң ачызында аталдарны-даа чедип алдым, ол дээш чоргаарланып, өөрүп чоруур мен. Назы-харым улгатса-даа, амга чедир сценадан дүшпейн, аныяктарның аразында ойнап, хөглеп, шиилерге киржип, оларга арга-сүмемни берип, өөрүшкү-мунгаралды деңге үлежип чор мен.

Бо хүннерге чедир эш-өөрүмден арткан кижилер Александр Тавакай, Екатерина Кенденбиль, Максим Мунзук олар болур. Ынчангаш театрның хоочуннарынга, аныяктарга бо улуг байырлал таваарыштыр бүгүдеге үгле экини күзедим.

Шынап-ла, 50 чылдарның иштинде чаңгыс черге, ынак ажылынга, көрүкчүлерге бараан боп келген, ам-даа «Кырым сынар, кырываан мен» деп сөстерге төлептиг хоочун артизимге чоргаарланмас аргам чок.

Ольга САНДАРАА.

Сайыт кыйгырып тур

РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШКЫЛАРЫНГА

Тыва Республиканың өредилге черлеринде шалын акшазын үе-шаанда төлеп бербейн турарының дугайында айтырыглар шынгыызы-биле көдүрүп, чамдык башкы кадрларның ажыл соксадыышкыны кылырынга чедиргеп. Кожууннарның хөй нуруузунда 1995 чылдың сөөлгү айының, а чамдык черлерде бо чылдың январь, февраль айларының шалыны алдынмаан. Улуг бергелерге колдуунда аныяк башкылар, техниктиг ажылдакчылар база уруг-дарыы студентилер турар башкылар таваржып турарын билип турар бис. Шалын акшазының үе үеде үнмейн турары-биле, ном-дептер салып алыр компенсация бербейн турарындан, өредилге-методиктиг журналдар, солун сеткүүлдер чагыдын алыры коскуу-биле кызырылган. Ынчангаш чамдык башкылар коллективтеринин эн сөөлгү хемчег — ажыл соксадыышкынарынга кээп турарының чылдагааны-даа ында. Бо талазы-биле республиканың Өредилге яамызы дараазында түннелге келгенин айтып көрейн.

Эргим коллегалар, Силерниң акша-шалын үр үеде албайн турар дувурелинерни бис база үлежип тур бис. Кижи бүрүзүнүң кызыл күжу-биле ажылдап алган акшазы үе-шаанда үнген турары албан. Амгы бо берге үеде башкы кижинин, оон өг-бүлезинин социал камгалалы ындыг болур-даа ужурлуг. Ынчангаш силерниң неделелеринер чөптүг болгаш хоойлуга дүгжүп турар деп билип турар бис. Акша-шалын төлеп бээрин хынап көрүп турар инициативтиг бөлүктер бо айтырыгны төнчүзүнге чедир шиитпирлээринге ажылын үламчылаар ужурлуг. Башкылар боттары, республиканың хөй-ниитизи кожууннарда барып турар бюджет акшазын шын ажыглап, чарыгдап турарын хынап көөрүн күштелдирер. Чүге дизе, чамдык кожууннар чагырыкчылары бюджет акшазын өскээр ажыглап турарының фактарымдаалары турган.

Ажыл соксадыышкынының талазы-биле бистиң туружувус мындыг. Аргалыг болза, ындыг арганы ажыглаваза эки. Бирээде, ол үени ажыл хүну кыллыр санавайн барып болур. Профсоюзтелдерни компенсация берип шылавас, ону кылырын күзевейн-даа турар. Ийиде, өредилгениң үстүнген шактары уруглар-га, башкыларның боттарынга ийи дакпыр чүүк кылдыр чүдүрлүр. Үште, башкы кижи ниитилелде эң бедик үзел-бодалдыг, долгандыр турар болуушкуннарны кымдан артык билир, улус-чонга улегерлиг болуру албан. Ажыл соксадыышкыны кылыры кижи бүрүзүнүң хууда херээ. А ажыл соксадыышкыны кылырын, аш чарлаарын хоойлуда көрдүнмээнин база угаап билирин башкыларга тайылбырлаан ажыы чок боор деп бодай-лыр бис.

Россияда база Тыва Республикада экономиктиг байдалды өренип көрүп, Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа улуг ажылларны кылын турар. Ынчангаш 1995-96 өредилге чылында ажыл соксадыышкынары кылбазын кыйгырдым.

Валентин ХӨВЕНМЕЙ.
Тыва Республиканың Өредилге яамызының сайыды.

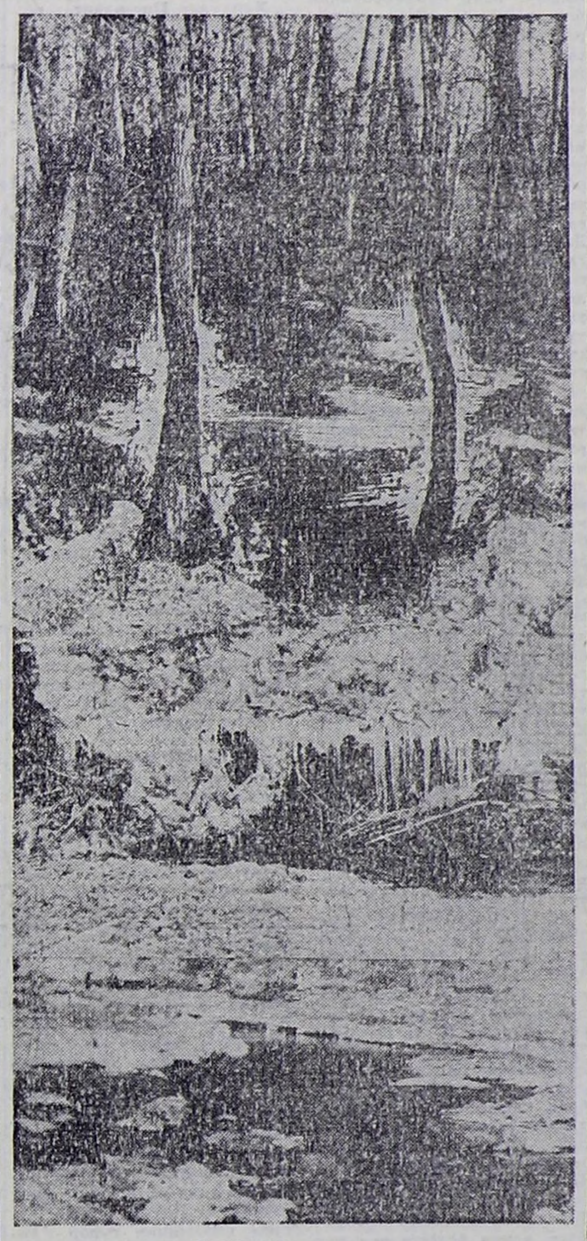

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ «Частың чылыг хүннери» деп фотоэтюду.

БАЙЫРЛАЛ БОЛГАН

Чоокку хүннерде ийи-талчыларга өөрүнчүг болуушкун оларның хей-аъдын көдүрген. Ол чүл дээрге, хөл-шыдыраага бо чылгы республика чемпиону, шыдыраага спорт мастеринге кандидат, 21 харлыг Лев Балданның чедишкини. Ол аңаа төрүттүнген, ында чурттап, ажылдап турар. Улуг-Хем кожуунуң шыдыраа федерациязы, «Ийи-Тал» совхозтуң дирекциязы, суму чагыргазы аныяк чемпионга тураскааткан шыдыраа байырлалын эртиргген. Шагаан-Арыг хооранының, Хайыракан суурунуң, Ийи-Талдың 30 шыдыраачызы аңаа киришкен.

Шыдыраачыларга, чыылган чоннга кожуун чагыргазының даргазы К. Т. Куулар байыр чедирип, чедишкиннерни күзээн. Шыдыраа спортунга улуг-хемчилерниң чедишкини улуг: эрткен чылдагы республика чемпиону Мөңгүн-оол Тюлюш, 1994-1995 чылдарда чагаалажып ойнаарынга республика чемпиону Сергей Анай-оол, бо чылгы чемпион Лев Балдан шупту — улуг-хемчилер.

Команда аайы-биле чидиг демиселдин түннелинде экс-чемпион Мөңгүн-оол Тюлюш баштаан шагаан-арыгжылар удурланыкчыларындан дөрт санны артыкка алгаш, «Ийи-Тал» совхозтун (директору В. Ламажап) салганы ирт-биле шаннаткан. Ийиги черни ийи-талчыларның ТР-нин Дээди Хуралының депутады Мерген Анай-оол, «Тыва тудуг» АН-ның чингине директору Маадыр-оол Кыргыс, бо чылгы республика чемпиону Лев Балдан составтыг командазы алгаш, акша, диплом, чогаалчы Кара-оол Натпий-оолдуң автографтыг номнары-биле шаннаткан.

Дүрген ойнаарынга Мөңгүн-оол Тюлюш тиилээш, Л. Балданның тускай шанналы —сергениң ээзи болган.

Кежик-оол ӨӨРЕВЕ.

А өг-бүле өскүс арткан

Барык ийи чыл бурунгаар республика солуннарынга «Тувинская правда» солуниуң редакциязының «Волга» автомашиназының читкениниң база тывылганының болгаш хоорайга бир албан черинин чолаачызының машиназы-биле кады читкениниң, оон соонда оон өртенген мөчү-сөөгүнүң Көк-Тей чоогунга тывылганының дугайында медээлер үнгенин, чамдык номчукчулар сактып тур боор.

Ол ийи херектин кайызының-даа үүлгедикчизи Евгений Францек дээрзинин херээн көрген суд коллегиязының хуралы эрткен чылда октябрь айның төнчүзүнде Кызыл хоорайга болуп эрткен.

Кижи назынының ортузу дижиривис 30 хар безин нетпээн Евгений Францек эрткен чуртталгазының дургузунда хейну-ле «кылып четтиккен»: школанын сес клазын доозуп, өглениптштаныр, ийи уруглуг боор, уругларының иези-биле чарлып, шиитпирип, бодунун-на ажылдап кирип алганы албан черинин автомашиназын оорлааш, туттуруп, истелге адаанга олуруп четтигипкен.

1994 чылдың апрель 9-та дүштекинин 12 шак үезинде, машина оорлааны-биле холбаштыр истелге адаандаг үнге-ле чаа-ла 7 хонган. Францек «Восток» автобус доктаамынын чоогунга Юрий Иванович Силантьевтин башкарып чорааны Тыванын Херелдекчилер эвилелинге хамаажыр 0958 ТВА дугаарлыг «ВАЗ-2106» автомашинаны дозуп алган. Хоорай иштинге наркотиктер дилеп, кезек чоораш, чолаачыга 35 мун рубль төлээрин аазааш, ону Каа-Хем суурда бажынының чанынга чедирип кааның мөчү-сөөгүн дилээн. Аңаа баргаш, чолаачының машиназын хунаап аар сорулга-биле оон херек талазынче бижек-биле үш катап шашкан. Наркотиктиг бүдүмел-биле сыкыртынып алган болгаш эзирик турган мен, чолаачыга 35 мун рубль орнунга 25 мун рубль бээримге, ол артканын негеп, менче халып кээп, тып алган наркотиктеримни хунаап ап, эттей бээрге, кроссовка идиимнин хончузунга чораан бижээмни уштуп келгеш, камгаланып шашкан мен деп ол истелге үезинде болгаш судка өчээн. Өлген Силантьев аңаа хамаарыштыр улур чүве чугаалап шыдаар эвес, херечилер база чок, ынчангаш оон ол өчүүнге бүзүрээри берге. Кем-херек үүлгедикчизиниң оон соондагы хөделиишкиннери оон езулуг сорулгазын боттуу-биле көргүзүп турар.

Оон дараазында өчүү мындыг: бижек-биле кижи шашканындан холдары ханыг апаарга, бажынынче кирип, чуп алгаш, үнүп кээрге, Силантьев олудунда ханы төктүп, боостаазы киргирээн чыткан. Францек ону пассажир олудунче чылдыр идипкеш, болу машинаны башкарып алгаш Каа-Хем суур ындынче Кызыл—Сарыг-Сеп оруу-биле хапкан. Орук ара чолаачының ыыды чидип, арны өскерли бээрге, өлгендир деп билип каан мен деп ол өчээн. Суурдан үнгеш, оруктун 8-ки километриндеч кытыынче 300 метр хире черже чоруй баргаш, үүлгеткен херээн чажырары-биле чолаачының мөчү-сөөгүн оңгаржыгаш черге дүжүргеш, кырынче 3 автомашина дугую салгаш, бензин чашкаш, өрттедипкен. Оон чоруткаш, Каа-Хем кежилдир паром чанынга кээп, машинаның дугаарларын адыргаш, сугже киир октааш, ханныг апаргаш машина сандайының хаптарын ыыштар аразынга чажырып каапкан.

Силантьев-биле кады 2-3 шак дургузунда хоорайга ынай-бээр халдып, наркотиктер дилеп шаап турган бис, чолаачы-биле маргыш акшаан, наркотиктерни Силантьевтиң хунаап алганындаң эгелээн деп Францектиң бадыткалын суд барымдаа чок деп көрген. Чүге дээрге, Силантьевти эки билир херечилерниң айтып турары-биле, ол кажан-даа бир-ле билбези кижи-биле ынай-бээр шаап, наркотиктер дилеп хап турбас ужурлуг. Ажылынга бедик харыысалгалыг, ак сеткилдиг ажылдакчының эзирик чоразны, алган машинаны-биле пассажирлер сөөртүп чоруп турганы кажан-даа эскертинмээн. Өлүрткен хүнүнде ол 15 шакта кадайынга кээр турган, ує-шагында келбээн. Сөглээн сөзүн ээлеп билир кижи чиде бээрге, кадайы 15-16 шак үезинделе ол дугайында шагдаа черинге дыңнаткан.

Истелге үезинде Францектен, машинага кады олуруп алгаш чоруп тура, оон чоруп турган бүгү-ле черлерин, чедип турган бажынарын, наркотиктер алган улустарын айтып бээрий нөгээрге, ол будалыг шаг болган. Бодунун өчүүнде будулгаазыннарны ол кавчаардаа тайылбырлап шыдаваан. Ынчангаш Францектиң өлүрүүшкүнге чедирген маргыш наркотиктерден эгелээн болгаш чолаачыны бижек-биле камгаланып тура шашкан дээн тайылбырын суд даап бодаттынган чүүл деп санаан.

Истелгеден илереттинген барымдаалар ниитизи-биле Францектиң Силантьевти бодунга ажык бодааш өлүргенин, бодунуң ол үүлгедиин чежырар дээш өрттедиишкинни кылганын база өске-даа хемчеглерни алганын херечилеп, Францектиң буруузун бадыткап турар деп суд шиитпирлээн.

Өлүрүкчү Францек ындыг каржы үүлгедигниң түннелинде тып алган машиназын наркотиктерге туралыг О. И. Максимовтуң дузазы-биле аңгы-аңгы кезектерге чазып, саткылапкан. Өлүрткен Силантьевтиң мөчү-сөөгү барык бир ай болганда, май 8-те, тывылган. А Евгений Францек ол-ла чылдың август айда кожаларының молдургазын оорлаан деп каразыышкынга таварышкаш, туттурааш, истелге мурнунуң изоляторунга бодунуң коргунчуг үүлгедиинин дугайында миннип, чугаалап үнүп келген. А бир эвес молдурга оорлаашкынының дугайында ындыг каразыышкын, туттуруушкун чок турган болза, херек ажыттынар турган ирги бе? Ону бодап кээрге, коргунчуг-ла.

А Францектиң бажынының хериминиң иштинге био машина тыптып келгенин оон чоок кижилери, дузалакчызы Максимов, артык кезектер садып ап турган ээзээш эвес кижилер билирле турган болгай. Өлүрүкчү 13-ле чылга шиитпирген, өлүрткен кижиниң өг-бүлези өскүс арткан...

Ормаа ОМЗААР.

Тыва Республиканың прокурорунуң дузалакчызы.

Суд залыындан

«ОПТ и РОЗНИЦА» акционер ниитилели Ада-чурт бүдүрүлгезиниң чаа бараанналары Челябинскиден

Бедик шынарлыг херээжен ак-хеп! Нептереңгей 16 модель езугаар кылган бюстгальтер. Ортумак өртээ 20 муң рубль.

Астраханьдан

Фильтр чок «Прима» сигареталар — бир пачканың өртээ 900 рубль.

Фильтрлиг «Столичные» сигареталар — бир пачканың өртээ — 1100 рубль.

Хүндүлүг садып алыкчылар! «ОПТ и РОЗНИЦА» акционер ниитилелиниң магазини силерни манап тур.

ЧАА КУРСТАР

Прогресс аттыг өредилге төвүнде дараазында курстар ажыттынган: «Биче болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң сац-хөө ажыл-чорудулгазының бухгалтер учеду», «Сайгарлыкчы», «Үүрмек садыгларның бухгалтер учеду», «Бөрт даараарының технологиязының үндезиннери», «Кулинар болгаш кондитер мергежили», «Секретарь-машинакчы», «Англи дыл», «Тыва дыл», «Баш таарып өредири», «Тыва национал хеп быжып, даараары».

Курстарның кичээлдери МАРТ 20-ДЕ 14 шакта эгелээр.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыңы, 5-ки каът, артында эжиктен кирер.

СЕМИНАР ЭРТТИРЕР

Эмнээшкин профилактиказының төвү 1-ги болгаш 2-ги чергениң Рэйки семинарын эрттиреринчарлап тур.

Ук семинар март 23-те эгелээр.

Тайылбырны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 44, тел. 9-74-65.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим ынак ававыс кырган-ававыс **Долуш Аксоловна МОНГУШ** март 13-те бежен харлаан. Ававыс хөй чылдарның дургузунда Өвүр кожуунунуң Саглы ортумак школазынга башкы кижиниң чымыштыг ижин кылып, кызымаккай ажылдап келген. Ажы-төлүн өстүрүп доруктургаш, шынныг амыдыралдың оруунче үүгленп баштааш, студент уруглары бистерге үнелеп четтинмес дузазын, деткимчезин берип чоруур ававыска четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Карацгыда оду чайнаан сылдыс ышкаш,
Караам огу, чүрээм согуу—ававыймга
Чартык чүс чыл байырында белек тудуп,
Сагыкымдан каш сөстен барааладгадыйн:
Аас-кежиин, кадыкшылды, чедишкинни
Ажы-төлүң бөгүн сеңээ күзеп ор бис.
Чазык арның өөрүшкүден чайнап чорзун.
Чаагай күзээн күзелдериң бодаразын.
Ажы-төлүн, төрел чонуң—бисти өөртүп,
Аравыска ам-даа хөй чыл чуртта, авай!

Өөнүң ээзи Сергей Анай-оолович Монгуш, утбазы Мичимаа Шочекеевна Ооржак, кени Марита, күдээзи Марьян, уруглары Игорь, Марьетта, Долаана, Шеңне, Аржаана, Азияна, Аялгажык.

Бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-адавыс, хүндүлүг кудавыс Маадыр-оол Шогжал-Доржуевич ООРЖАК 1996 чылдың март 14-те мугур 50 харлап турар. Ол Эрзиниң Мөренге хөй чылдарда чурттап, көдээ ажыл-агый шугумунга ажылдап келген. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр үүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, ачавыска аас-кежикти, кан дег быжыг кадыкшылды, омак-сергек болурун, бистиң аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда чурттаарын күзеп тур бис.

Бажың дүгүн мөңгүн хырааа шыва алып,
Бежен чылдың нүүрүн көрүп, чурттап эрттин.
Уруг-дарыың бистерге сен даянгыыш боор,
Узун назын назылаар сен, эргим ачай!

Хүндүткел болгаш чылыг сеткил-биле уруу Дарый, күдээзи Омак, оолдары Чиңгис, Буян, Чойган, Илья, кени Урана, уруглларының ажы-төлү, Сүт-Хөлде кудалары, Кызылда дуңмаларындан.

Ачавыс Владимир Чанзанович **ХЕРТЕКТИҢ** 40 харлаанынга тураскаатывыс

Частың башкы айы турда,
Чараш оран Кара-Хөлге төрүттүндүң.
Турза узун, тутса мөге
Тулган шевер — Хертек-тир сен.
Өстү, баарны чылыдып кээр
Өөрүнчүг ырларлыг сен.
Кезээде-ле чанывыска
Херелденип чору, ачай.

Уруу Маймаа, оглу Мерген, уруглларының авазы Ольга Мөңгеевна.

Бистиң ачавыс, дуңмавыс **Михаил Калдар-оолович НОРБУ** март 13-те 35 харлаан. Ол 15 чылдарның дургузунда зоотехник, бригадир болгаш совхоз директору болуп ажылдап келген. Дуңмавыс ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, кызымак специалист боп ажылдап чоруур. Тыва национал күрештиң спорт мастери база каш удаа шанналдарның эдилекчизи. Амгы үеде Улуг-Хем кожуунуң Арыскан суурда чурттап, суурнуң болгаш школаның элээди мөгелериниң деткикчизи, дагдыныкчызы болбушаан, оларны өредип база тиилелгеге чедирип чоруур. Төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, кан дег кадыкшылды, чедишкиннерни күзедивис.

Төрүттүнген хүнү-биле
Дөгеревис мөгейдивис.
Амыдырал-чуртталгаңга
Аас-кежик күзедивис.
Дээрде ушкан эзир ышкаш,
Девириң-даа магаданчыг.
Байыралдар, чыыштарга
Базып үнүп, хүрежип чор.

Өөнүң ишти, уруглары, утбалары, честелери, кенээттери, күдээлери, акылары, чаавалары, дуңмалары.

ЧАРЛААЛДАР

ТЫВА ТЕАТР 60 ХАРЛААР

Күрүнениң В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының

ЮБИЛЕЙЛИГ ЧАРЛАЛЫ

Бо айда дараазында ШИИЛЕРНИ көөрүнче чалап тур

Март 16-да Х. ШИРИИН-ООЛ—«Хостуг Тыва» — 17 шакта.

Март 17-де В. СЕРЕН-ООЛ—«Күдер аңчы»—12 шакта.

Март 17-де В. СЕРЕН-ООЛ — «Амыдыралдың хээлери»—16 шакта.

Март 19-та Р. ТОМА — «Сес ынак херээжен»—18 шакта.

Март 20-де Л. БЕРНСТАЙН — «Барыын чүкке болган төөгү» — 18 шакта.

Март 24-те М. ТИКАМАЦУ — «Изиг, үстүг ханы тамы»—16 шакта.

Март 25-те Н. ГОГОЛЬ — «Көзержилер» — 18 шакта.

Март 26-да В. КӨК-ООЛ «Хайыраан бот» —18 шакта.

Март 27-де Юбилей концерти — 16 шакта.

Март 30-де Юбилей концерти—17 шакта.

Март 31-де Юбилей концерти—17 шакта эгелээр.

Чаа-Хөл кожуун, суму чагыргалары, «Найырал» совхозтуң дирекциязы Тывага колхоз тургузуушкунунуң идепкейлиг киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну, эрге-чагырга болгаш партия органнарынга хөй чылдарда ажылдап чораан, Күш-ажылдың Кызыл Тук болгаш Октябрь Революциязы орденнериниң эдилекчизи

Монгуш Чөптүг-оолович

СЕДЕННИҢ

аар аарааш, 77 харлыында мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдериниге, чоок кижилериниге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

«Улуг-Хем» солуннуң редактору Ш. В. Быштак-оолга оон авазы, күш-ажылдың хоочуну

Калдар Түлушовна

БЫШТАК-ООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906. корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амылыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, өчүлге — 3-34-39, 3-34-93; чаага — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баранда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлаалар килдизе — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация ченсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыллазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының оолдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитетиниң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 9556. Чагыг № 105—140.